

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

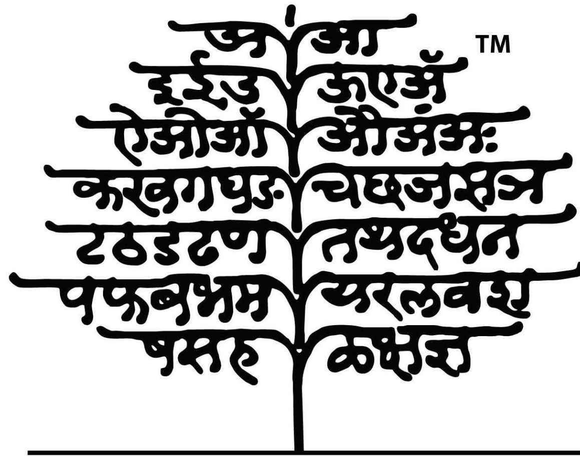
महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

दी
व
ली

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

PUT YOUR FINGER ON

New Manohar packaging!

FIRST PRIZE WINNERS OF
GOVERNMENT OF INDIA
STATE AWARD 1958
FOR 'PACKAGINGS'

**SPECIALISTS IN
MODERN PACKAGINGS &
SALES AIDS OF ALL TYPES.**

KAS

PHONE:- 27754 GRAMS:- NUMANOHAR

NEW MANOHAR PRESS

ANGREWADI, V.P. ROAD, BOMBAY-4.

TOM & BAY(

दी पा व ली

साहित्य–कला–संगम

१५ वें नोव्हेंबर १९५९

संपादक :

दीनानाथ दलाल

श्रेयनामावलि

कलाकृति :

कथा :

विनोदी लेख :

वैचारिक लेख :

काव्य :

लेखमाला :

चित्रांचे सेट्स् :

१९५५ रु. १॥, १९५८ रु. . .
१९५९ रु. २॥ तिन्हीएकत्रित रु.
अधिक र. पो. ७५ न. पैसे.

दलाल आर्ट स्टुडिओ. ४२ केळेवाडी गीरगांव, मुंबई ४

अनुक्रमणिका

हृद्गत

संयुक्त महाराष्ट्राच्या शुभागमनाच्या ललकाऱ्या कानीं येऊं लागल्या आहेत. खडतर महागाईच्या दिवाळींतहि या शुभवार्तेमुळें मराठी माणसांचें मन आनंदित आणि प्रफुल्लित झालें आहे. फार दिवस उराशीं बाळगलेलं साडेतीन कोट मराठी माणसांचं गोड स्वप्न आतां साकार होणार! अशा आनंदमय वातावरणांत आम्हालाहि प्रतिवर्षाप्रमाणें दीपावलीचा हा अंक वाचकांच्या हातीं देतांना अत्यंत आनंद होत आहे.

पंधरा वर्षांपूर्वी दीपावलीनें वार्षिकांच्या प्रांगणांत पदार्पण केलें आणि त्या दिवसापासून मराठी वाचकांच्या हृदयांवर अढळ स्थान मिळविलें. यामुळें प्रतिवर्षी दीपावलीवर फार मोठी जबाबदारी पडली. यंदा तर 'दीपावली' मासिक रूपांत प्रसिद्ध होऊं लागली, आणि त्यामुळें दरवर्षापेक्षां दीपावली–दिवाळी अंकाचें स्वरूप वेगळें आणि आकर्षक, ढंगदार आणि नवलाईचें, असें ठेवण्याची अवघड जबाबदारी आमच्यावर येऊन पडली. दीपावलीला आपली मानणाऱ्या विविध क्षेत्रांतील अनेक मान्यवर व्यक्ति आणि संस्था सहकार्यासाठीं हात पुढें करतात म्हणून अशा अवघड जबाबदारींतून आम्ही सहज पार पडतों. प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष, पु. भा. भावे, स. आ. जोगळेकर, ग. दि. माडगूळकर, अच्युत बर्वे हे लेखकमित्र सदैव दीपावलीच्या पाठीशीं असतात. श्री. बाळ सामंत आणि गोपाळकृष्ण भोबे यांचें अंकाची योजना आणि अंमलबजावणी याबाबत मोलाचें साहाय्य झालें.

'टॉम अँड बे'चे श्री. गणेशराव तांबे यांनी जाहिरात रूपानें दीपावलीला 'प्राणवायु' पुरविण्यांत इतकी तत्परतेनें मदत केली आहे कीं त्यांचे नी आमचे जुने घनिष्ठ संबंध असूनहि त्याचा निर्देश केल्यावांचून राहावत नाहीं. नागपूरच्या भारतविख्यात शिवराज फाईन आर्टचे श्रीमंत बाबुराव धनवटे आणि त्यांचे बंधू यांच्याकडे दीपावलीच्या रंगीत छपाईचें श्रेय आणि न्यूभारत प्रिंटिंग प्रेसचे श्री. चिंतामण देसाई आणि त्यांच्या मुद्रणालयांतील कुशल कामगार बांधव यांच्याकडे आंतील छपाईच्या उत्कृष्टपणाचें श्रेय. याशिवाय जगदीश्वर प्रेसचे श्री. भालचंद्र पाठक आणि त्यांच्या प्रेसमधील कामगारवर्ग यांचेंहि परोपरीनें साहाय्य होत असतें. आमचे हितचिंतक श्री. रा. ज. देशमुख आणि श्री. श्री. स. दाभोळकर यांचे नी दीपावलीचे संबंध इतके जुने आहेत कीं ते नेहमीं अडल्या वेळीं साहाय्याला धांवून येत असतात. ब्रॉबे प्रोसेसचे श्री. मोहनराव कामत आणि प्रभात प्रोसेसचे श्री. विष्णुपंत कडव यांची कामगिरी उत्तम ब्लॉक्स करून देण्याची. साधना प्रेसचे श्री. मेघर्जीभाई यांनींहि रंगीत छपाईची कांहीं जबाबदारी हौसेनें उचलली. निर्मिति क्षेत्रांतील आमचे सहकारी श्री. श्रीकृष्ण ठाकूर, श्री. परब, आणि श्री. म. सु. देसाई व वितरण क्षेत्रांतील श्री. बाबुराव बागवे हे दीपावलीचे प्रमुख आधारस्तंभ.

या सर्व व्यक्ति आणि संस्था यांच्या अगत्यपूर्वक साहाय्याचें मोल इतकें मोठें आहे कीं तें शब्दांनीं वर्णन करणें अशक्य आहे. आणि त्यामुळेंच त्यांच्या ऋणाचें मोल कमी करण्याची इच्छा नसल्यामुळें आम्ही त्यांचे औपचारिक आभार मानीत आहोंत. मात्र त्याचा आवर्जून निर्देश करणें हें आमचें पहिलें कर्तव्य आहे. या सर्वांचा आणि वाचकांचा लोभ असाच निरंतर रहावा अशी मनःपूर्वक इच्छा.

आमचे असंख्य वाचक, लेखक, हितचिंतक, जाहिरातदार, मुद्रक आणि विक्रेते या सर्वांना दीपावलीच्या आणि नव्या वर्षाच्या शुभकामना.

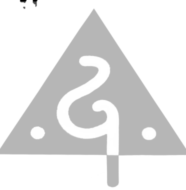
प्रकाशन स्थळ :
दलाल आर्ट स्टुडिओ
४०।४२ केनेडी ब्रिज
मुंबई ४

ऑफसेट प्रिंटिंग :
श्री शिवराज फाईन
आर्ट लिथो वर्क्स
नागपूर.

मुद्रण स्थळ :
न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस
६ केळेवाडी गिरगांव
मुंबई नं. ४

ब्लॉक्स :
ब्रॉबे प्रोसेस स्टुडिओ
मुंबई.
प्रभात प्रोसेस स्टुडिओ
मुंबई.

वि. स. खांडेकर

तमसेचें पाणी खळखळत वाहत होतें. जणु ती गात होती, महाकवि वाल्मिकींच्या पवित्र हस्तांनीं सकाळ संध्याकाळ दिल्या जाणाऱ्या अर्घ्यांतून तिला नवजीवन मिळत होतें. त्या जीवनांतून हें संगीत स्फुरत होतें.

पण तमसेच्या तीरावर बसलेल्या एका व्यक्तीला हें मधुर संगीत ऐकूं येत नव्हतें. ती व्यक्ति पुनःपुन्हां नदीच्या पात्रांत डोकावून पाहत होती. तिचें काय हरवलें होतें आणि तमसाहि तें तिला कसें शोधून देणार होती तें त्या दोघांनाच ठाऊक !

पाहतां पाहतां ती व्यक्ति एकदम दचकली. तिनें झटकन् मान वळवून मागें पाहिलें. तो किलबिलणाऱ्या पांखरांचा थवा नव्हता ! ऋषिकुमारांचा घोळका होता. अरण्यांतल्या वाटेनें चालतां चालतां तो घोळका एकदम थांबला होता. त्यांतला एक कुमार नदीतीराकडे पाहत म्हणाला, ' कोण रे तें ? '

दुसऱ्या वेंधळ्या मुलानें विचारलें, ' कुठं, कुठं ? '

' तो पहा, तो पहा. तमसेच्या तीरावर कुणीतरी मनुष्य बसला आहे. '

' बसूं दे. ' तिसरा अति व्यवस्थित कुमार उद्गारला, ' आपल्याला त्याच्याशीं काय करायचंय ? पीत असेल कुणी नदीचं पाणी ! आज आश्रमांत रामायण-गायन होणार आहे. ऋषिमहर्षी तें ऐकायला आले आहेत, येताहेत, त्या सर्वांच्या पर्णकुटिका स्वच्छ ठेवणं, गोळा करून आणलेल्या या फुलांचे गुच्छ करून ते त्यांना देणं, हीं कामं आतां लवकर पार पाडलीं पाहिजेत. आल्यागेल्या वाटसरूची चौकशी करीत बसायला इथं वेळ कुणाला आहे ? '

पहिल्या कुमारानें हें सारें बोलणें शांतपणें ऐकून घेतलें. मग तो म्हणाला, ' या तमसेच्या तीरावरच भगवान् वाल्मिकींवर देवी सरस्वती प्रसन्न झाली. एक क्रूर कृत्य पाहून त्यांची करुणा उचंबळून आली. अशा महाकवीच्या आश्रमांतले शिष्य आहोंत आपण हा नदीच्या कांठावर असलेला मनुष्य एखादा दीन, दुःखी जीव असेल ! त्याला आपण आश्रमांत नेऊं. महर्षींना भेटून ते त्याचं दुःख हलकं करतील ! '

वाल्मिकींच्या शापवाणीनं महाकाव्याचा आविष्कार झाला, असें शतकानुशतकें आबालवृद्ध मानीत आले. त्या शापाच्या प्रसंगाला दुसरी कांहीं बाजू असेल, याची कुणाला कल्पनाहि नव्हती; परंतु ती बाजू कळली तेव्हां वाल्मिकींच्या डोळ्यांत मात्र पाणी उभं राहिलं......

आतांपर्यंत न बोललेला एक वृद्ध एकदम पुढें आला आणि म्हणाला, 'अहो कविमहाशय, तुमचं पांडित्य पुरें करा. म्हणे हा कुणीतरी दुःखी जीव असेल! अरे वेड्या, आपण रामराज्यांत राहतों. या राज्यांत मनुष्य दुःखी असणं शक्य आहे का? या राज्यांत दैन्य औषधालातरी मिळेल का? तसं असतं तर भगवान वाल्मिकींनी रामाला आपल्या महाकाव्याचा नायक कधीच केला नसता!'

इतर कुमारांशीं वाद घालण्यांत अर्थ नाहीं असें पहिल्या कुमारानें मनाशी ठरविलें. तो रुक्ष स्वरानें म्हणाला, 'तुम्ही चला आश्रमाकडं पर्णकुटिका शृंगारा. पाहुण्यांची उठाबस करा. फुलांच्या माळा गुंफा! हा मनुष्य कोण आहे, इतका वेळ तो नदीच्या कांठावर कां बसला आहे हें कळल्याशिवाय मी आश्रमाकडं येणार नाहीं.'

तो कुमार घोळक्यांतून बाहेर पडला आणि तीरासारखा तमसेच्या काठीं आला. खाली मान घालून बसलेल्या त्या पुरुषाकडे त्याने निरखून पाहिलें. तो त्याला ओळखीचा वाटला नाहीं. त्याच्याजवळ जाऊन कुमार मृदु स्वरानें म्हणाला, 'महाराज,—'

त्या पुरुषाने चमकून मान वर केली आणि मागे वळून पाहिले. कुमार त्याच्या मुद्रेकडे निरखून पाहूं लागला. तो एक वार्धक्याकडे झुकलेला ओबडधोबड पुरुष होता. तरुणपणीं त्याची अंगकाठी खूप बळकट असावी! कदाचित् तो एखादा प्रसिद्ध धनुर्धरहि असेल! त्याचे बाहू अजूनहिं पिळदार दिसत होते. त्याच्या डोक्यावरल्या रुक्ष जटा काळ्यापांढऱ्या केसामुळें अर्धवट वाळलेल्या गवताच्या पुंजक्याप्रमाणें दिसत होत्या. तो एक फाटकें वल्कल नेसला होता. त्याचे पाय धुळीने भरले होते. तमसेच्या कांठावर इतका वेळ बसूनहि ते त्याने धुतले नव्हते. तो कोण असावा याचा कांहीं केल्या कुमाराला तर्क करतां येईना!

त्या अनोळखी पुरुषाने त्याला प्रश्न केला, 'बाळ, वाल्मिकि ऋषीचा आश्रम इथं कुठं जवळच आहे ना?'

वाल्मिकिऋषि? एक वचन? हा कुणी तरी असभ्य मनुष्य असावा असें कुमाराला वाटलें. पण आपला भाव मुद्रेवर दिसूं न देतां त्यानें उलट विचारले, 'भगवान वाल्मिकींचा आश्रम?'

'भगवानबिगवान मला कांहीं ठाऊक नाहीं! वाल्मिकि नांवाचा एक ऋषि या बाजूला पूर्वी राहत होता. त्याला भेटायचंय् मला.'

नागरसंस्कृतीशीं अपरिचित असलेला हा कुणीतरी रानटी मनुष्य असावा अशी कुमाराला शंका आली. त्याने विचारलें, 'भगवान् वाल्मिकींची आणि तुमची ओळख आहे?'

'मी त्यांना चांगलं ओळखतों. इतकी वर्षे झालीं! पण त्यांची आठवण झाली नाहीं असा एक दिवस गेला नाही माझा.'

कुमार क्षणभर विचारमग्न झाला. मग तो म्हणाला, 'मी त्यांच्याच आश्रमांतला एक शिष्य आहे. माझ्याबरोबर चला तुम्ही तिकडं. पण महर्षी लगेच तुम्हाला भेटणार नाहींत!'

'तें कां?'

'त्यांनी रामायण म्हणून एक सुंदर महाकाव्य रचलं आहे. मोठमोठ्या विद्वान् मंडळींपुढं त्यांचं गायन होणार आहे आत्तां.'

'रामायण! काय आहे या रामायणांत?'

'राजा रामचंद्राची पवित्र कथा आहे ती!'

'राजा रामचंद्र? अयोध्येचा राजा राम?' उपहासाने हंसत तो पुरुष पुढे म्हणाला, 'चार लोक तोंडाला येईल तें बोलत सुटले, म्हणून आपली बायको टाकून देणारा राम?'

कुमार दचकला. हा मनुष्य वेडाबिडा तर नाहीं ना अशी आतां त्याच्या मनांत शंका आली. तो गडबडीनें म्हणाला, 'माझे सारे सोबती पुढं गेले. आश्रमांत जायला उशीर होतोय् मला!'

तो मनुष्य उठला आणि त्याला म्हणाला, 'चल, मीहि येतों तुझ्याबरोबर. वाल्मिकी मला सावकाश भेटले तरी चालेल.'

कुमार गोंधळून गेला. पण आतां या विक्षिप्त व्यक्तीला टाळणें त्याला शक्य नव्हतें.

दोघे बरोबर चालूं लागले. चालतां चालतां तो पाहुणा प्रत्येक मोठ्या झाडाकडे पाहात होता. तो एकदम मध्येंच थांबला. एका वृक्षाच्या आडव्या फांदीकडे टक लावून पाहूं लागला. कुमारानें विचारलें, 'काय पाहतांय् एवढं?'

पाहुणा उत्तरला, 'माझा जुना मित्र आहे हा! त्याच्याशीं थोडा बोलतोंय्!'

कुमार आश्चर्यानें उद्गारला, 'म्हणजे? तुम्ही या भागांत पूर्वी राहत होता?'

'हो! पुष्कळ वर्षे झालीं त्याला.'

'इथून कुठं गेलां?'

'कुठं? कुठं म्हणून सांगूं? एकसारखा भटकतोंय् मी. डोकं टेकायला कुठं जागाच मिळत नाहीं मला! काय सांगूं पोरा, मला गांव नाहीं, मला नांव नाहीं; फक्त हा जीव आहे! तो कांहीं केल्या जात नाहीं रे!'

कुठल्या तरी भयंकर दुःखानें पाहुण्याचें मन भारावून गेलें आहे हें कुमारानें ओळखलें. तो मुकाट्यानें पुढें चालूं लागला.

भगवान् वाल्मिकींचे रामायण गायन सुरू झालें. आश्रमांतल्या एका भव्य वृक्षाखालीं उंच जागीं बसलेल्या वाल्मिकींच्या मुखांतून श्लोकाश्लोक बाहेर पडूं लागले. पावसाळ्याच्या प्रारंभींच्या सरीसारखे ते सर्वांना शीतल आणि सुखदायक वाटेल. त्या ध्येयामुळें श्रोत्यांचीं मनें टवटवलीं. हिरवीगार होऊन पुढल्या जीवनस्पर्शाची आतुरतेने वाट पाहूं लागलीं.'

महर्षि रामकथा गात होते. तिच्यांतल्या काव्याने, नाट्याने आणि कारुण्याने श्रोतृवृंद तल्लीन होऊन गेला होता. वयस्क ऋषिमुनि पुनः पुन्हा 'साधु! साधु!' असे उद्गार काढीत होते. एखादी सुंदर उपमा आली किंवा मार्मिक स्वभावच्छटा प्रगट झाली की श्रोत्यांतली पंडित मंडळी प्रसन्न मुद्रानी माना डोलावीत होती.

आबालवृद्ध श्रोत्यांच्या या आनंदांत सहभागी न होणारी एकच व्यक्ति त्या समाजांत होती. ती म्हणजे कुमाराबरोबर आश्रमांत आलेला तो पाहुणा! तो दूर एका कोपऱ्यांत बसला होता. जिकडेतिकडे सुंदर चांदणें पसरावें, त्यांत वृक्षवेलींनी नाहून निघावें पण अरण्यांतल्या एखाद्या निबिड जाळींत मात्र अंधारच असावा तसा तो निर्विकार पाहुणा वाटत होता! काव्यांतली रामसीता वनवासाला

अनुक्रमणिका

निघालीं. सारी अयोध्या रडूं लागली. तें वर्णन कविमुखाने ऐकतां ऐकतां संयमी म्हणून गाजलेल्या ऋषिमुनींचेहि डोळे पाणावले. पण हा पाहुणा मात्र एखाद्या शिलाखंडाप्रमाणे स्तब्ध बसला होता ! हें दुःख त्याच्या गांवींहि नसावें.

महर्षि वाल्मिकींच्या मुखांतून श्लोकामागून श्लोक बाहेर पडत होते. भगवान शंकराच्या मस्तकांतून निघणाऱ्या गंगेच्या तरंगाप्रमाणे !

कथाभाग सीताहरणापर्यंत आला. रात्र होतांच आकाशांत एक एक चांदणी उगवावी, हां हां म्हणतां आभाळ लाखो चांदण्यांनी फुलून जावें, आणि नील गगनाला एक अपूर्व शोभा यावी, तशी आतां श्रोतृवृंदाच्या मनाची स्थिति झाली होती. रामाचा पराक्रम, सीतेचें सौंदर्य, कैकेयीचा हट्ट, राम, लक्ष्मण व सीता यांचा त्याग, सारें सारें आदिकवींनी मोठ्या अपूर्वशैलीने वर्णन केलें होते. पण आता जो प्रसंग येणार होता, तो—

सारी सभा जीवाचा कान करून पुढला कथाभाग ऐकूं लागली. कांचनमृगाचें आगमन होतांच दोनतीन ऋषिपत्नींच्या मुखांतून चुकचुक असा आवाज नकळत निघाला ! आगामी दुःखाची छाया साऱ्या श्रोतृवृंदावर पसरली.

दूर कोपऱ्यांत बसलेला पाहुणा मात्र कांचनमृगाचें नांव निघतांच उल्हसित झाला. धनुष्याला बाण लावून तो सोडावा तसे हातवारे त्यानें उगीचच केले. एकदोन शिष्यांचे लक्ष त्याच्याकडे गेलें. त्याचे ते हातवारे त्यांना वेडयासारखे वाटले. त्याच्याजवळ जाऊन ' स्वस्थपणें कथा ऐका ' असें गोड शब्दांत त्यांनीं त्याला सांगितलें.

लगेच तो पाहुणा एखाद्या पुतळ्यासारखा निश्चल झाला. नदी नवीं वळणें घेत घेत भरभर समुद्राकडे जाते, तशी कथा पुढें चालली होती. रावण आला. त्यानें सीतेला उचलली. सीता आक्रोश करूं लागली. सारी सभा करुण रसांत बुडून गेली. एकदोन तापसी स्त्रिया डोळे पुशीत उठल्या आणि बाहेर गेल्या. त्यांना पुढचा कथाभाग ऐकवेना. आकाशांतून सीतेला घेऊन जाणाऱ्या रावणाची, स्कंधावर वीज धारण करणाऱ्या कृष्णमेघाशीं कवीनें केलेली तुलना पाहून कांहीं पंडित ऋषि इतके आनंदित झाले कीं नकळत त्यांनी टाळ्या वाजविल्या ! लगेच आपल्या कृतीची त्यांची त्यांनाच लाज वाटली. प्रसंग कारुण्यानें ओतप्रोत भरलेला, सीता आक्रोश करीत असलेली, श्रोतृवृंद दुःखांत बुडून गेलेला आणि

ती पंडित मंडळी खालीं मान घालून पुढला कथाभाग ऐकूं लागली. मात्र सीतेच्या करुण आक्रोशाचा पुतळ्याप्रमाणें निश्चल बसलेल्या त्या पाहुण्यावर कांहींहि परिणाम झाला नाहीं.

कथा हरणाच्या वेगानें पुढें धावूं लागली. राम आश्रमांत परत आला. तिथें सीता नाहीं हें पाहून व्याकुळ झाला. ' हा सीते, हा सीते ' म्हणून तो शोक करूं लागला. ती गोदावरीवर पाणी आणायला गेली असेल म्हणून तो नदीतीरावर गेला. तिथें वृक्षांना कवटाळून वेली नेहमींप्रमाणें हंसत उभ्या होत्या. पक्ष्यांची जोडपीं नदीच्या प्रवाहांत आनंदानें क्रीडा करीत होतीं. फक्त राम तेवढा एकटा होता ! ' सीते, सीते, जानकी, जानकी. ' अशा मोठमोठ्यानें त्यानें हांका मारल्या. भोंवतालच्या वन-भागांतून या हांकांचा प्रतिध्वनि तेवढा परत कानीं पडला !

असेंच कांहीं—

— कुसुमाग्रज

आकाशाला वाटतें
आपण गाणें म्हणावें
ती विराटता उतरते बासरींत
स्वल्प रूपानें
आणि सात स्वरांच्या गवाक्षांतून
बाहेर पडताना
स्वतःच होतें गाणें.
सागराला वाटते
आपण पाहावा पर्जन्य
उजाड मरुभूमीवर झिमझिमणारा,
मेघांच्या रथांत बसून
तो जातो मरुभूमीकडे
आणि रथांतून उतरल्यावर
स्वतःच होती
पर्जन्याची धारा.
प्रकाशाला वाटते
आपण पाहावी दिव्यांतील ज्योत
विजनांत जळणारी,
स्फुल्लिंगरूपानें तो उतरतो दिव्यांत
आणि जळत बसतो
स्वतःच ज्योत होऊन
पडशाळेच्या दाराशी.
असेंच कांही तरी
तुला वाटलें
तूं आकास स्वतःच्या बाहेर
अलिप्तता ओलांडून
आणि हें सारें निर्माण करतां करतां
स्वतःच आकास निर्मिती
या विश्वांतली.

अनुक्रमणिका

राम रात्रभर आश्रमाभोंवतालचा वनभाग शोधीत होता. लता-कुंज, वनगुंफा, जियें जियें म्हणून सीता कधीं ना कधीं गेली होती, बसली होती, विसावली होती, तिथे तिथे तो गेला. रात्रीं चांदणें पडल्यावर, सीतेचें पाऊल कुठें उमटलेलें दिसतंय् का हें पाहण्यासाठीं त्यानें वनांतल्या अनेक पाऊलवाटा न्याहाळल्या. पण ती कुठें गेली असावी हें सांगणारी एकहि खूण त्याला मिळाली नाहीं ! तो वेड्यासारखा झाला. वृक्षलतांना, पुष्पकळ्यांना आणि हरिणशावकांना ' सीता कुठं तुम्हांला दिसली का ? ' असें व्याकुळ स्वरानें तो विचारूं लागला.

रामाचा शोध आणि विलाप सुरूं होतांच कोपऱ्यांत बसलेला पाहुणा चुळबुळ करूं लागला. तो पळा-पळाला अधिक अधिक अस्वस्थ होऊं लागला. त्याच्या मुद्रेवरला दगडी मुखवटा क्षणार्धांत गळून पडला. किती तरी सूक्ष्म, आर्त करुणभाव त्याच्या ओबड-धोबड चेहऱ्यावर आलटून पालटून आपलें अस्तित्व प्रगट करूं लागले. आपल्या राकट हातांचीं बोटें एकमेकांत गुंतवून तो त्यांची चाळवाचाळव करूं लागला. असे कांहीं क्षण गेले. मग त्यानें आपली मान खाली केली. दोन्ही हातांनी मस्तक घट्ट धरून तो बसला. आणखी कांहीं क्षण गेले. मग एक अस्फुट हुंदका त्याच्या तोंडून बाहेर पडला. त्या शांत सभेंत तो सर्वांना ऐकूं आला ! पुढल्याच क्षणी दोन्ही हातांनी तोंड झांकून घेऊन तो ओक्साबोक्सी रडूं लागला.

भगवान् वाल्मिकींचें लक्ष त्याच्याकडे गेलें. त्यांचे काव्यगायन थांबलें.

तो कोण होता, कां रडत होता, हें कुणालाच कळलें नाहीं ! सारे त्याच्याकडे टकमक पाहूं लागले. इतक्यांत दोनतीन शिष्य त्याच्या जवळ गेले. त्यांनी त्याचा हात धरून हळूहळू त्याला दूर नेलें.

पुष्कळ वेळानें तो पाहुणा परत आपल्या जागेवर येऊन बसला. आतां त्याचें मन शांत झालें असावें ! त्याची मुद्रा पहिल्यासारखी अगदीं दगडी दिसत होती.

कथेचा ओघ पळापळाला पुढे धांवत होता. सीतेची अग्निशुद्धि झाली. प्रभु रामचन्द्र पुष्पक विमानांतून अयोध्येला परत आले. राज्याभिषेकाचा आनंदी आनंद जिकडे तिकडे पसरला. त्यांतच सीतेला डोहाळे लागले. आणि नेमकी याचवेळीं तिच्या शुद्धतेविषयीं प्रजाजनांना वाटणारी अमंगल शंका रामाच्या कानांवर पडली ! त्याने तिचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला.

या प्रसंगाचें गायन करतांना खुद्द वाल्मिकींचा स्वर घोगरा झाला होता. श्रोत्यांमध्यें विलक्षण उदासीनता पसरली होती. दुर्दैवी सीते-विषयीं प्रत्येकाला सहानुभूति वाटत होती. जो तो आपापल्यापरीने ती व्यक्त करीत होता. कुणी डोळे पुशीत होते. कुणी खिन्नपणाने खाली मान घालून बसले होते.

दूर कोपऱ्यांत बसलेल्या त्या पाहुण्याचे डोळे पाणावण्याऐवजी

[पान १८९ वर चालू]

ज्या स्त्रीच्या सहवासांत मी दोन तीन दिवस घालवणार होतां तिची माझी ओळखही नव्हती. तिचा फोटोसुद्धां मी पाहिला नव्हता. मोठी विचित्र गोष्ट होती. रक्तांतलं सगळं कुतूहल, धाडस आणि पाप जागं करणारी घटना होती. एका अनोळखी तरुणीबरोबर मी एका अपरिचित शहरांत दोन दिवस आणि दोन रात्री भटकणार होतो !...आपल्या-कडच्या जुन्या विवाहपद्धतित काय किंवा जगभर चालू असलेल्या वेश्याव्यवसायांत काय, स्त्रीचं दर्शन आधी होतं--अन् मग सह-वासाचा सौदा केला जातो. इथं कलंदरासारखं भटकायला मला सोबतीण मिळाली होती ती मला अज्ञात होती. तिचं नांव, तिचा निरोप--एवढ्याच ओळखीच्या खुणा मजजवळ होत्या. माझ्याबद्दल तेवढीच माहिती तिच्या पर्समध्यें जमली होती. तेवढ्या खुणेवर आम्ही एका अद्भुत नगरात भेटणार होतो व उन्हाचं आईस्क्रीम व चादण्याचं मद्य घेत कांहीं काळ एकत्र घालवणार होतो.

तिला भेटायचं पक्कं झालं, संकेतस्थळीं तिनें यायचं ठरलं आणि माझं मन पेटून निघालं. अनेक बरे वाईट-वाईटच विचार माझ्या मनांत घोळूं लागले. ती स्त्री कशी दिसेल, कशी वागेल ह्याचे अंदाज बांधूं लागलो. मग तोही खेळ सोडून मला हव्या तशा लावण्याची, मादकतेची मूर्ति मी मनाशीं चितारूं लागलो. मला हवी तशी ती वागेल, मला हवं ते देईल अशी कल्पना करण्यांत गुंगून गेलो. मला स्नेह हवा होताच, पण स्त्रीसुख हवं होतं. गेली दोन वर्षे माझी उपासमार झालेली होती. अनेक स्त्रियांशी माझा परिचय झाला होता, मैत्री झाली होती; कित्येकींच्या बरोबर मी नृत्य केलं होतं, मद्यपान केलं होतं; पण हें सारं त्रुटित होतं. स्त्रीसुख राहूं दे, पण चुंबनालिंगना-चाही मला लाभ घडला नव्हता. भोवताली स्त्रिया होत्या अन् मी कोरडाच राहिलो होतो. स्त्रीसुखासाठीं मी आंतल्या आंत जळत होतो. आणि आतां एक सोन्याची संधी चालून आली होती. एक तरुणी कांहीं तास केवळ माझ्यासाठीं, माझ्या सहवासांत घालवणार होती. अपरिचित ठिकाणी परक्या माणसाची भेट घेणारी स्त्री कुठल्या वर्णनाची असेल ? एकत्र हिंडल्यावर, मद्य प्राशन केल्यावर

सगळं सगळं विसरलं जाईल; पण अपूर्व आदरातिथ्य करणारीं अशीं तीं अन् विलक्षण आणि अद्‌भुत शिक्षा करणारीं प्रेमळ, खोडकर, कठोर, धाडसी, नेकदार मूर्ति माझ्या हृदयांत कायमचीं कोरलीं जाईल.

ी कितपत तोल सावरेल ? असं भेटण्याचं व भटकण्याचं धाडस रणारी मुलगी नीतिकल्पनांच्या पलिकडे गेलेली नसेल काय ? ह्या पूर्व भेटीनें, मनमोकळ्या भटकण्यानें नि रंगेल वातावरणानें न्वा उरलासुरला संकोच राहील का ?—कुठलाही विवेक करून न्चारलेल्या प्रश्नांची उत्तरं माझ्या मनासारखीच मिळत होती. ाझी वासना अनावर करीत होती. एका अद्‌भुत् अभिसारासाठीं ी वेडावलो होतो.

अनोळखी मैत्रिणीला ज्या न पाहिलेल्या नगरांत मी भेटणार होतो, ा वास्तूबद्दलही मी अपार औत्सुक्यानें भारावलो होतो. सॅन न्सिस्कोनें माझ्या मनांत लहानपणापासून कुतूहल निर्माण केलं होतं. थाल्या भूकंपाची अनेक चित्रं मी जमविली होती. त्या आगळ्या ्व्याबद्दल तऱ्हतऱ्हेच्या हकीकती मी वेळोवेळी ऐकल्या होत्या. ना फ्रॅन्सिस्को म्हणजे थंड धुक्याच्या आवरणाखाली छोट्या टेकड्या- (निर्माण झालेली एक यक्षनगरी अशी कांहींशी कल्पना माझ्या नांत होती. त्या भूमीचं दर्शन घ्यायची महत्वाकांक्षा मी कधीची ळगली होती. आणि आतां अमेरिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील ा द्वारकापुरीला जाण्याचा योग आला होता.

सॅन फ्रॅन्सिस्कोचं मंदमादक धुकं, तेथले कलावंत व क्रीडागृहं, ालकार, चायना टाऊन, नाईट क्लब्स...आणि रोझमेरी रॉजर्सचे ोनेरी केस, निळे डोळे, उभार बांधा, धुंद वागणं...दोन्हींबद्दल नेक गहिरी, सुखद स्वप्नं सारखी तरळत होती. ती जुनाट, द्‌भुत् नगरी एखाद्या प्रणयलोलुप नवोढेसारखी दिसत होती आणि लवकरच भेटणारी मैत्रिण जुन्या वास्तूसारखी विश्वासू, लाघवी ासत होती. सुवर्णरंगी मद्यांत ऑलीव्हचं हिरवं कंच फळ तरंगत ावं तशी लाव्हारसाच्या धुकेऱ्या वास्तूत ती निर्भर अभिसारिका ात होती.

फ्रिस्कोच्या विमानतळावरून निऑन साईन्सच्या वणव्यांत आलो. नव्या मुलुखांत आल्यानें बावरल्यासारखं झालं. रोझमेरी- ची मन ओढ घेतच होतं. रोझमेरी आता कुठे असेल ? माझंच तन करीत असेल कां ? उद्यां सकाळी ठरल्याप्रमाणें भेटेल कीं ही ? नाहीच आली तर ? भेटल्यावर दिवसभर काय करायचं ?... चे विचार मनांत येत होते आणि मला ारवून न्यायला आलेल्या वृद्ध जोडप्याशी इस्तांदोलन करीत होतो.

" प्रवास चांगला झाला ना ? किती

अ र विं द गो ख ले

दिवस राहाणार आहांत आमच्या ह्या स्वर्गीय शहरांत ? "

" दोन तीन दिवस. आपल्याला तसदी पडणार आहे—"

" तसदी कसली ! परदेशी माणसाबद्दल आम्ही नेहमीच उत्सुक असतो. तुम्ही आलांत; आता आम्हाला हिंदुस्थानची खूप माहिती कळेल—" तो वृद्ध गृहस्थ मोटर सुरू करीत मोठ्या प्रेमानें म्हणाला.

" पण मी तुमच्याकडे नुसता झोपण्यापुरता राहाणारा आहे. दिवसभर गाव पहायला हिंडणार आहे—एका मैत्रिणीबरोबर—"

म्हातारीनें पुढल्या सीटवरून माझ्याकडे विचित्र नजरेनें पाहिलं, आमचं संभाषण तिथेच थांबलं. क्षणकाल मला माझी लाज वाटली. इतकी आतुरता, लंपटवृत्ती दाखवणं बरं नाही असं वाटलं. त्या जोडप्याचा रागही आला. त्यांच्या घरांत रात्रसुद्धां कशी काढायची, कळेना ! चर्चचं काम करणारं ते वृद्ध जोडपं मला अनोळखी गांवात आसरा देत होतं. गरम कॉफी, उबदार पांघरुणं, अमेरिकन अगत्य. अन् मी मात्र उगाचच फुरंगटून बसलो होतो.

उत्सुकतेचा, अस्वस्थतेचा कडेलोट करणारी रात्र कशीबशी गेली आणि दहिंवरानें चिंब झालेल्या पहाटे मी खडबडून जागा झालो. दोन तासांनी रोझमेरी भेटणार. दोन दिवस एक स्वर्ग साकार होणार. छाती धडधडत असतांना मी दाढी केली, स्नान केलं, कपडे केले आणि त्या जोडप्याचा जेमतेम निरोप घेऊन निघालो.

युनियन स्क्वेअरमधल्या होटेलशी मी टॅक्सी करून आलो. कपडे ठीक करीत व केसावरून हात फिरवीत होटेलच्या लुंजमध्यें गेलो. दिसणारी प्रत्येक स्त्री मला रोझमेरी रॉजर्स वाटत होती. ती येईल कीं नाहीं अशी कुशंका एकदां डोकावून गेली. पण मग ती येईल आलीही असेल ह्याबद्दल माझं मन एकदम निश्चिंत झालं. लुंजमध्यें अनेक स्त्रीपुरुष बसले होते. उभे होते. इकडून तिकडे जात होते. एवढ्या सकाळीं खूप वर्दळ होती.

उजव्या भिंतीजवळ ठेवलेल्या जुन्या पियानोजवळ हातांची घडी घालून रोझमेरी उभी होती. आमची नजरानजर झाली आणि आम्ही एकमेकांना ओळखलं. तिचे ओठ विलगले, हात खाली गेले व ती माझ्या दिशेनें आली. मी अर्ध्या वाटेत तिला गाठलं. आम्ही एकमेकाचे हात धरले.

" उशीर झाला मला ? "

" उशीर नाही झाला. पण मी केव्हांची येऊन उभी राहिले आहे—"

" चल...कुठे जायचं ? "

" आधी कॉफी घेऊं या—"

ती मादक, उफाड्याची नव्हती, पण माझ्या कल्पनेप्रमाणेच तिचे केस सोनेरी होते, डोळे निळे निळे होते. तिनें ओठ रंगवले नव्हते आणि त्यामुळें ती मला एकदम आवडली !

कॉफीगृहांत लांब टेबलापुढच्या खुंटावर आम्ही शेजारी शेजारी बसलो. तिनें आपली पर्स समोर ठेवली, त्याभोवतीं हाताचीं कोपरं टेकली व ओंजळीत हनुवटी ठेवून मला विचारलं,

" वॅम्पर काय म्हणतात ? "

"दोघंही छान आहेत. सुट्टीत मेक्सिकोला जाणार आहेत...त्यांचा मी फार ऋणी आहे...त्यांना मी सहज म्हटलं कीं मी फ्रिस्कोला जाणार आहे अन् त्यांनी लगेच तुझं नांव सांगितलं. तूं भेटशील, मला गांव दाखवशील..."

"कॅथी वॅग्नर नि मी एका खोलीत रहात होतो कॉलेजांत असतांना. चार वर्षांपूर्वी. फार गोड पोरगी आहे कॅथी. नाही ?"

ओंजळीत ठेवलेली हनुवटी तशीच माझ्याकडे वळवून तिनें विचारलं. तिच्या चेहऱ्यावरचा बालसुलभ भाग मोठा गोड होता. डोळ्यातली निळवंती आकर्षक होती. मी उत्तेजित स्वरांत म्हटलं.

"कॅथी गोड आहे...रोझमेरी गोड आहे..."

"ओ ऽ—" ओठांचा चंबू करून ती हसली. पर्समधून सिगरेटचं पाकीट काढीत म्हणाली, "मला मिट्झी म्हणायचं. सगळे मिट्झी म्हणतात—"

ज़रा वेळ आम्ही सिगरेटी ओढीत बसलो. मग मी विचारलं, "काय करायचं आता ? कुठे जायचं ?"

"बेकर स्ट्रीटवर. एक म्हातारं जोडपं आहे. अशीच ओळख काढलीय..."

"मला हॉटेलमध्यें जागा बघितली पाहिजे. माझी बॅग इथे ठेवली आहे मी. ती घेऊं व वायू मध्यें खोली मिळते कां बघूं..."

मी चकित झालो. हॉटेलमध्ये खोली घेऊन राहायच्या हेतूनें ही घराबाहेर पडली व मला भेटायला इथें आली ! क्षणभर माझा विश्वास बसेना. मला कांहीं सुचेना. हृदयाचा ठेका चुकत राहिला व मी म्हटलं, "म्हणजे हॉटेलांत रहायचं ?...तुझं–तुझं घर ?"

"मी इथे, फ्रिस्कोला राहात नाहीं. गेल्या वर्षापासून मॉंटरे गावी राहाते. इथून दोनशे मैल दूर—"

अनुक्रमणिका

" माझ्यासाठी मुद्दाम आलीस ? "

" तुझ्यासाठी. अन् कॅथीसाठी. कॅथीला मी मॉंटरेला आहे हे ठाऊक नव्हतं. तिचं इथे पूर्वीच्या पत्यावर आलेलं पत्र मला मॉंटरेला मिळालं. तुला भेटायला, तुला फ्रिस्को दाखवायला तिनं खास विनंति केली नि म्हणून..."

आम्ही आता चालायलाही लागलो. मिट्झीची बॅग घेऊन, युनियन केअर ओलांडून वाय. एम्. सी. ए. ची वाट धरली. मी थरारून गेलो होतो. माझ्यासाठी मिट्झी मुद्दाम आली...हॉटेलमध्यें खोली घेऊन एकटी राहाणार...सकाळची गुलाबी थंडी, समुद्रावरुन येणारा खारा गंध, लगबगीनें जाणारी माणसं, चढण घेणारे रस्ते व जुनाट घरं...आणि बरोबर पावलं टाकणारी निर्भय, निळ्या डोळ्यांची तरुणी ! मी एकदम म्हटलं,

"आपण दिवसभर, अन् अपरात्रीपर्यंत हिंडणार. आणि तूं होटेलांत नि मी दूर कुणाच्या तरी घरीं राहणार !...मला वाटतं, मी ही वाय. मध्येच खोली घेऊन राहातो. ते सोयीचं होईल..."

" ओ खे..."

बेकर स्ट्रिटवर गेलो व बॅग घेऊन तसाच परतलो. त्या वृद्ध जोडप्याला काय सांगितलं, टॅक्सीला किती पैसे दिले, ह्याची कांहींही नोंद मनावर झाली नाही. कल्पनेतही नव्हतं ते थरथरतं सुख समोर होतं अन् मी शहारून गेलो होतो. वायच्या दारांतच मिट्झी वाट पहात उभी होती.

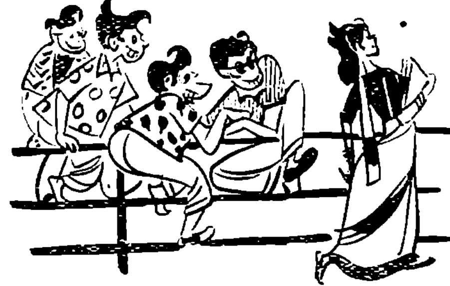
" कशाबशा खोल्या मिळाल्या. पाचव्या मजल्यावर तुला, नवव्या मजल्यावर मला..."

नवव्या मजल्यावरच्या मिट्झीच्या खोलीत तिची बॅग ठेवली. " तूं तुझी बॅग ठेवून खाली लुंजूमध्यें ये. मी अर्ध्या तासानें तिथें तुला भेटते—" ती म्हणाली व दार लावूं लागली. तो अरुंद पलंग, सुबकशी खोली मी परत एकवार बघून घेतली आणि पाचव्या मजल्यावर माझ्या तसल्याच खोलींत आलो. शेजारच्या खोलीतून एक तरुण तरुणी बाहेर पडली. कमरेला विळखा घालून तो इसम त्या मुलीला लिफ्टकडे नेत होता. ओढाळपणे लिफ्ट खाली जाईपर्यंत मी तिकडे पहात राहिलो. माझ्या खोलीला पलंगही अरुंद होता. मी कुठे झोपणार ! कसा !—खोलींत एकटं बसल्यानें वेड्यासारंखं झालं. कोट-टाय काढून टाकून शर्टानिशी खाली आलो. लुंजमध्यें कोक पीत रेंगाळूं लागलो.

तासाभरांत ती आली. ताजीतवानी होऊन. केसांची रचना बदलली होती. उंच टाचेचे बूट घातले होते. निळ्या शमीजवर निळ्या गोळ्यांची माळ घालली होती. ओठ रंगवलेले नव्हते !—उमलतं हास्य करीत ती म्हणाली, ' चलो—' मी हात पुढें केला पण ती पुढें चालूं लागली होती. तिच्याबरोबर चालत आम्ही हमरस्त्याला लागलो.

"तूं कॅमेरा घेतला नाहीस हें छान केलंस. मला असं टूरिस्ट-सारखं भटकणं आवडत नाही. खांद्यावर कॅमेरा, हातांत गावाचे नकाशे, खिसा पैशांनी फुगलेला, चेहेरा गोंधळलेला..."

छकापन्हुतिं :

हे दांडीवर लोंबकळणारे वानर, बहुरंगी बहुढंगी
सदा कांहीतरी चघळीत, वांकुल्या दाखवीत
चाळे करीत बडबडणारे—जणुं नवथर कॉलेजकुमार
फुटपाथवर, मोक्याच्या जागेवर
झुलपीं हलवीत रेंगाळणारे—दुस्वास करीत
कुणाच्या प्रेमप्रकरणाची टाफलें उडवीत—
बाष्कळबहाद्दर खांकरणारे !

" मलाही प्रवासी, परदेशी म्हणून मिरवायला आवडत नाहीं. मला भारताबद्दल उगाच कांहींतरी विचारून तूं सतावणार नाहीस ना ?—"

" नाही. आपण दोन दिवस मजेत घालवणार आहोत. फ्रिस्कोचं व्यक्तिमत्व समजून घेणार आहोत—"

"समोर स्ट्रीट कार दिसतांच ती धावतच त्यांत चढली. मी मागोमाग उडी घेतली. दाटीनं बसलेल्या दोन लठ्ठ बायांच्या मध्यें ती बसली. मी तिच्या पुढ्यांत उभा राहिलो.

" कुठे चाललो आपण ? "

" स्ट्रीट कारची गंमत अनुभवायला. अमेरिकेतलं हे एक जुनं ऐश्वर्य आहे—"

ती ट्रॅमगाडी डोंगर चढल्यासारखी उंच रस्त्यावर जात होती नि घरंगळत उतरणीला लागत होती. जीव मुठीत घेऊन आम्ही दाटी करीत होतो. मोठ्यानें हंसत होतो. सॅन फ्रॅन्सिस्कोचं आगळं जीवन लुटायला सुरवात झाली. केवल कारमधून चायना टाऊन. चॅंप सुई, चित्रविचित्र चिजा...फेरी वार्फवरच्या फेऱ्या...सी फुड,...पॅसिफीकचं दर्शन...दिवसभर आम्ही सैरावैरा भटकत होतो.

त्या वेगळ्या शहरानें व मिट्झीच्या खेळकर वागण्यानें माझ्या मनाचा ताण कमी केला. कांहीं काळ विशुद्ध मैत्री मनांत भरून राहिली. होटेलमधल्या खोल्या, दोन वर्षांची उपासमार, सोनेरी केसांचं भुरभुरणं—सगळं विसरल्यासारखं झालं—पण मग गोल्डन गेट ब्रिज् पुढें भारावून उभं असतांना अचानक संध्याकाळ झाली. सूर्याचा रक्त गोल समुद्राच्या लाटांवर टेकला व कोवळ्या अंधेराच्या गूढ सावल्या आमच्या अंगाला स्पर्श करूं लागल्या. मी मिट्झीकडे पाहिलं. ती सुवर्णव्हाराच्या पुलावरून जाणारं हेलीकॉप्टर पहात

होती. तिची उंच हनुवटी, उभार वक्षस्थळं...मी परत चेतवलो गेलो. एकदम तिचा कमरेवर ठेवलेला हात धरून म्हटलं,

"मिट्झी...चल, परतूं या..."

ती भानावर आली. घाईनें तिनें हात सोडवून घेतला व परत निघाली.

माझा विरस झाला. आसा अविचार करायला नको होता, असं वाटलं. मिट्झि माझ्याबरोबरच राहाणार आहे, मद्य घेत आम्ही रात्रीचं भटकणार आहोत, होटेलांत जोडीनें जाणार आहोत...मी स्वतःला सावरीत होतो व परत तिचा हात धरायला आतुर झालो होतो.

माझ्या हाताजवळच हालणारा तिचा हात मला सारखा सतावूं लागला. जवळ सरकून सुद्धां तिच्या बोटांचा स्पर्श होत नव्हता. दिवसभर हिंडून ह्या मुलीचा हातही धरायला मिळूं नये हे कसंतरीच वाटलं. एका अंधेऱ्या अरुंद, खाली जाणाऱ्या वाटेनें आम्ही चालूं लागलो तेव्हां मी जरा अधिकारानेंच म्हटलं,

"फार उतार आहे. अन् तुझे बूट उंच टांचेचे आहेत...माझा हात धर!"

"नाहीं. मी उंच टाचेनेच नीट चालूं शकते. नको—"

ती जरा दुरून चालूं लागली. माझी बोटं चुळबुळली. ही असं कां करते, हिच्या मनांत काय आहे, तें मला कळेना.

ब्रॉडवेवरच्या "लौ रांदेव्हू" मध्यें आम्ही जेवण घेतलं. जेवणांत माझं लक्ष नव्हतं. जेवणापूर्वी मद्य घेतल्यानें मी अधिकच उत्तेजित झालो होतो. सॅन फ्रॅन्सिस्कोच्या भूकंपाच्या हकीगती मिट्झि सांगत होती त्या मला मुळींच ऐकूं येत नव्हत्या. टेबलाटेबलावर बसलेली जोडपी, मंद दिवे, धुंद संगीत, मद्याचे पेले आणि मिट्झिच्या डोळ्यातली निळाई एवढंच मला जाणवत होतं.

"भटकायचं ना परत? कॅथीनी लिहिलं होतं तुला इथं निशाचरी जीवनही बघायचं आहे--"

मी मान डोलावली व आम्ही निघालो. जॉझ शॉपमध्यें तोबा गर्दी होती. अरुंद दारांत खूप लोक दारू पीत उभे होते. आंत संगीताचा जल्लोफ चालू होता. स्टेजवर घाम फुटलेले नीग्रो वाद्यं वाजवण्यांत रंगून गेले होते. वाट काढीत आम्ही अगदी पुढें गेलो. गर्दीचा फायदा घेऊन मी मिटझिच्या खांद्यावर हात ठेवला व तिच्या मागोमाग गेलो. जरा मोकळी जागा मिळतांच ती खांदा खाली करून माझ्या मुठीतून सुटली व दूर झाली. इतर लोकांच्या बरोबर ताल धरूं लागली. जाझच्या जल्लोपानें माझं डोकं उठूं लागलं.

आणिक तीन चार जॉईंट्समध्यें हिंडलों, दर ठिकाणीं दारु घेतली अन् माझं रक्त गरम झालं. कोचांत रेलून मी मिटझिच्या गळ्यांत एकाएकी हात टाकला. तीही सपाटून प्यायली होती. सारख्या सिगरेटी ओढीत होती. एकसारखी बडबडत होती. पण माझा स्पर्श होतांच ती थबकली. माझा हात दूर करीत म्हणाली.

"छी छी—असं कांहीं करूं नको तूं—"

माझा पाणउतारा झाला. माझा चेहेरा उतरला. नुसता खांद्यावर हात टाकला तर ह्या दारु पिणाऱ्या, सिगरेट ओढणाऱ्या, होटेलांत एकटं राहून माझ्याबरोबर हिंडणाऱ्या अमेरिकन मुलीनें असं बोलावं ह्याची मला चीड आली. मी जरा तोंड फिरवून बसलो. मद्याचे पेले रिकामे करूं लागलो. बाजूला चाललेलं नृत्य नावाला पहात बसलो.

मिट्झि माझ्याकडे लक्षपूर्वक पहात होती. मी मध्येंच तिच्याकडे पाहिलं तेव्हां ती म्हणाली,

"रागावलास?--"

आशा अजून धुगधुगत होती. वासना कमी होत नव्हती. सारी रात्र समोर होती. मी मृदुपणें म्हटलं,

"नाचूं या थोडं..."

"नको. मी नवऱ्याशिवाय कुणाबरोबर नाचत नाहीं--"

त्याक्षणी संगीताची लय बिघडली. नाचणारी जोडपी वेड्यासारखी पावलं टाकूं लागली. स्वतःला सावरीत मी डोळे फाडून पाहूं लागलो!

"तुझें लग्न झालंय?—तूं विवाहित आहेस?"

"कॅथी बोलली नाही तुझ्याजवळ?"

"तूं तरी कुठे बोललीस सबंध दिवसांत?"

"मी कशाला बोलूं?--स्वतःबद्दल कशाला सांगूं उगाचच?—मी विचारलं तुला तूं विवाहित आहेस का नाही ते?"

मी परत गप्प झालो. मिट्झीचं वागणं मला घोटाळ्यांत पाडूं लागलं. नवऱ्याला एकटं ठेवून ही इकडे आली--अन् परत अशी एकनिष्ठ असल्यासारखी वागते आहे, ह्यांत मला कांहीं संगति लागेना.

"तूं नाच हवं तर कुणा दुसरीबरोबर...मला त्यांत कांहीं वाटायचं नाही--"

"चल. आपण इथून जाऊं—"

"मी टेबलावरची पर्स तिला दिली व पुढें निघालो. माझ्या मागोमाग ती रस्त्यावर आली. थंडी वाढत होती. रहदारी विरळ होत होती. दारूच्या गुंगीनें घरांना वेडेवाकडे आकार येत होते.

नकळत आम्ही खूप भटकलो होतो. सपाटून प्यायलो होतो! प्रत्येक नाईट क्लबमध्यें दारु घ्यावी लागते म्हणून प्यायलो. पिण्यानें मिटझी मोकळेपणाने वागेल, माझ्या मिठीत येईल, म्हणून दारु मागवीत राहिलो. बोलणं वाढत नव्हतं म्हणून पीत राहिलो होतो. माझे पाय दुखूं लागले. डोकं गरगरूं लागलं. मद्याची सवय असलेल्या मिटझीची ही पावलं कशीतरी पडत होती.

"परतायचं?" मी कंटाळून विचारलं.

"इतक्यातच?—आता कुठें रात्रीचं जग सुरूं झालं आहे...अजून पर्पल ओनियनमध्यें जायचंच. फॉरबिडन सिटीत डोकवायचंय..."

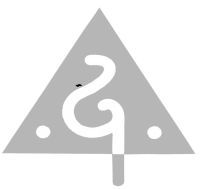
"उद्यांची रात्र आहे की. जाऊं या परत नि झोपूं. आपापल्या खोल्यांत. एकटं!—"

मी मुद्दामच तिनें चिडावं म्हणून ठसक्यानें म्हटलं. पण ती हंसली, हंसतच सुटली. ती रागावली नाही नि त्यामुळें मी जास्तच उखडून गेलो.

"मिट्झी, तुझ्यासारखी विचित्र अमेरिकन मुलगी पाहिली नाहीं मी. दुसरी एखादी असती तर माझ्या थंड स्वभावावरच रागावली असती. हात हातात घेतला नाहीं, नाच केला नाहीं, अंधेरांत विळखा घालून चाललं नाही म्हणून नाराज झाली असती."

अनुक्रमणिका

हंसली. " आमच्या हिंदी पाहुण्याला बराच अनुभव ! किती अमेरिकन मुलींच्या बरोबर हिंडलां आहांत

म्ही टेलिग्राफ हिलची चढण चढूं लागलो. ती होती, तोल सावरीत होती. तिकडे पहात मी म्हटलं, ग कलंय्, मजा मारलीय..."

तिच्या डोळ्यांतली निळवंती थरथरली. एवढ्या मनस्वी चेहेरा स्पष्ट दिसला. म्हणाली,

ळं करतोस तूं ? "

ना, रोम मध्यें रोमन लोकांसारखं वागावं. "

ती म्हण आठवल्याचा आनंद झाला. मिट्‌ष्की याने म्हणाली,

लोकांचं काय झालंय तें बघतो आहेस ना ! "

• चालूं लागलो. कॉइट टॉवरखाली आम्ही आलो र राहिलो.

वनस्पति उग्र वासाचे फवारे सोडीत होत्या. गाखरू नव्हतं. समोर सॅनफ्रॅन्सिस्को दिव्यांच्या थेंबांत

माझ्याबरोबर वाटेल तिथें हिंडलीस ! इथे एकांतात ाहीं वाटलां तुला ? "

ो ? तुझ्याबरोबर हिंडणं, तुला हे शहर दाखवणं ळा.."

, कुठला..."

ीं निमगोरा आहेस की काळा आहेस, तरतरीत ाहेस...कांहीं विचार मी केला नाहीं. तू हजारो देशाला आला आहेस, माझ्या मैत्रिणीनं तुझी हे, माझं आवडतं गांव तुला पहायचं आहे, ना बाळगून मी तुझ्यासाठी इथे आले...एका े आदरातिथ्य करायला !

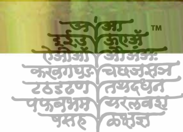
मी तिच्या डोळ्यांत पहायचा यत्न करूं लागलो. दोन दिवसासाठी दोनशे मैल धांवत यायची भर वणवण करायचं काय कारण ?..."

मेटल्ले व जोरानें श्वास घेतला. मद्याचा अंमल करीत होती. मी रुमालानें घाम पुसला व म्हटलं, नी खूप खूप आभार मानणार आहे. अन् तुझं ई...तूं आदरातिथ्यासाठी आलीस नि तिटकारा आहेस हेही मला ठाऊक आहे. पण मी तरी ाला सोडून एकटी आलीस, होटेलांत एकटी रू घेत माझ्याबरोबर हिंडलीस ! माझी वासना काय होईल ? तुझा हात धरावा, तुला जवळ

झाला आहेस ना ? माझा स्पर्श होत नाही त ना ? "

ालेल्या मद्याच्या लालीनें माझ्याकडे ओसंडून नारणारी माझी वृत्ती पाहून ती दचकेल असं ानें पेटलो आहे हें पाहून ती सुखावली.

[पान १८८ वर]

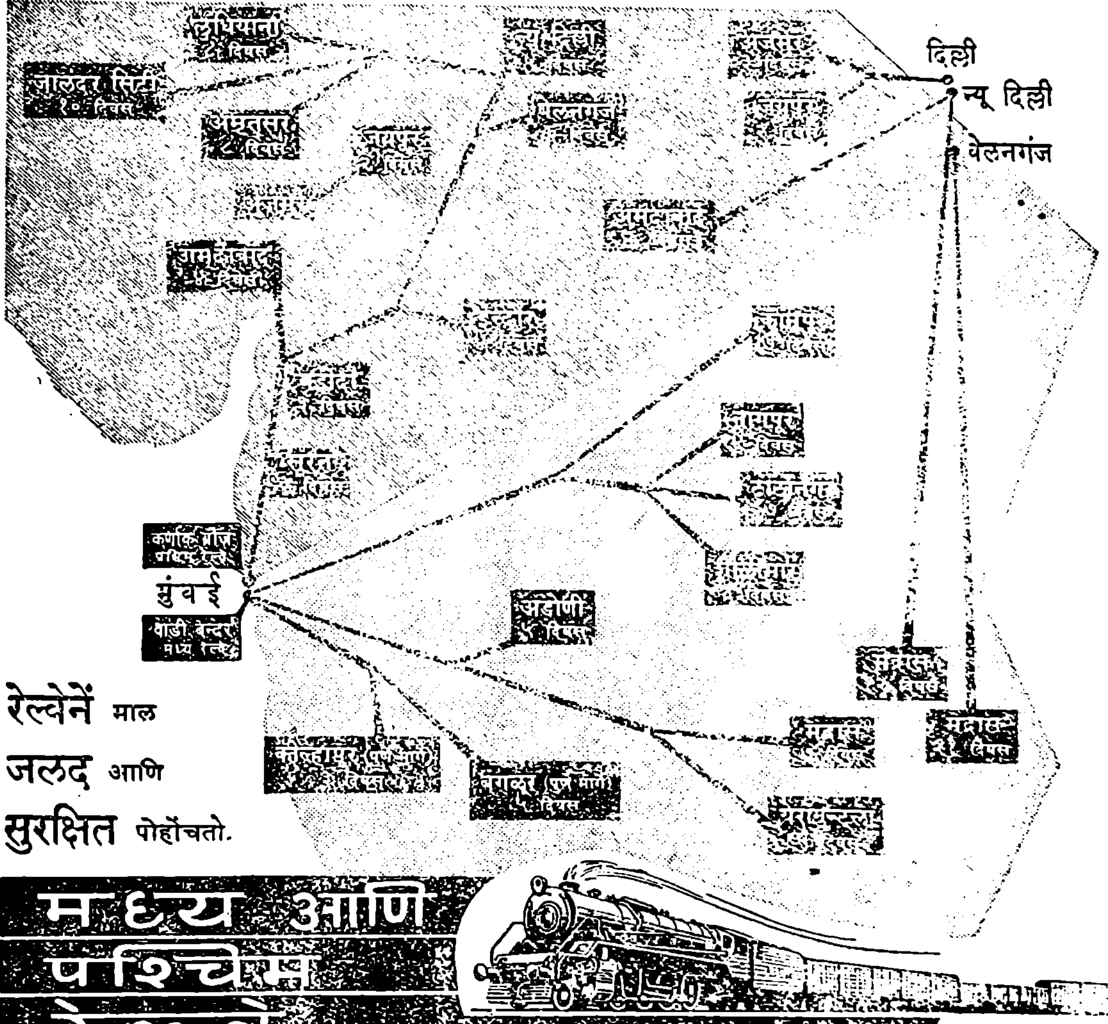

अनुक्रमणिका

जलद वाहतुक योजना

माल ठराविक दिवसांत पोहोंचविते.

जीवनाच्या कुठल्या तत्वज्ञानाचा अर्क हीं मंडळीं प्यालीं आहे देव जाणे. विशाळ सागरतीर, नारळींचीं बनें, पोफळींच्या बागा सारं कांहीं आहे; पण त्या उदात्ततेला दारिद्र्य विलक्षण छेद देऊन जातं, आणि उरतं तें एक भयाण विनोदाचं अभेद्य कवच !...

— पु. ल. देशपांडे

रत्नागिरीच्या त्या मधल्या आळींत लोकोत्तर पुरुष रहातात. देवानें ही माणसांची एक निराळीच घडण केलेली आहे. त्यांच्यांत रत्नागिरीच्या लाल चिऱ्याचे, नारळा फणसाचे, खाजऱ्या आळवाचे आणि फट् म्हणतां प्राण कंठाशीं आणणाऱ्या ओल्या सुपारीचे गुण अगदीं एकवटून आहेत. रत्नागिरीच्या शितांतच ही भुतावळ लपली आहे कीं पाण्यांतच प्राणवायू नि पाणवायूच्या जोडीला आणखी कसला वायू मिसळला आहे तें त्या रत्नांग्रीच्या विश्वेश्वरालाच ठाऊक.

अंतू बरवा ह्याच मातींत उगवला नि पिकला. वास्तविक अंतु बरव्याला कुणी अंतू असें एकेरी म्हणावें हें त्याचं वय नव्हे. मी बाराचौदा वर्षांपूर्वी त्यांना प्रथम पाहिले त्यावेळींच त्यांच्या दाढीचे खुंट नि कानावरचे आणि छातीवरचे केस पिकलेले होते. दातांचा बराचसा अण्णू गोगट्या झाला होता. अण्णू गोगट्या होणें म्हणजे 'पडणें' हा अंतूनं मराठी भाषेला बहाल केलेला वाक्प्रचार आहे. रत्नांग्रीचा अण्णू गोगटे वकील गेलीं सहा वर्षं ओळीनं मुन्शिपाल्टीच्या निवडणुकींत पडत आला आहे. तेव्हांपासून विहिरींत पोहरा पडला तरी पोऱ्याचा "'अण्णू' झाला काय रे ?" म्हणून अंतू ओरडतो.

समोरासमोर अंतूला कोणी अंतू म्हणत नाहीं. परंतु उल्लेख मात्र सहसा एकेरी. किंबहुना कोंकणांतली मंडळी एकूणच एकवचनी. पण अंतूला संबोधन 'अंतूशेट' हें आहे. ह्या चित्पावनला ही वैश्य-वृत्तीची उपाधी फार प्राचीन काळीं चिकटली. अंतूच्या हातून तें पाप घडलें होतें. पहिल्या महायुद्धाच्या वेळीं अंतूनें बंदरावर कसलें तरी दुकान काढलें होतें. तें केव्हांच बुडालें. परंतु 'अंतुशेट' व्हायला तें कारण पुरेसें होतें. त्यानंतर अंतूनें पोटापाण्याचा उद्योग केल्याचें कोणाच्या स्मरणांत नाहीं. दोन वेळच्या भाताची त्याची कुठें तरी सोय आहे. थोडी जमीन आहे. नारळीचीं पांचपंचवीस आणि

अनुक्रमणिका

अंतू बरवा

पोफळीचीं दहा पंधरा आणि रातांबीचीं कांहीं अशीं झाडें आहेत. दोनपांच हापूस आंबे आहेत—कुठें फणस, चिंच उभी आहे. वाडवडलार्जित घराच्या वाटणींत एक पडवी आणि खोली आली आहे. विहिरीवर वहिवाटीचा हक्क आहे. ह्या सगळ्या आधारावर अंतूशेट उभे आहेत.

त्यांची आणि माझी पहिली भेट बापू हेगिष्टयाच्या दुकानांत झाली. मी सिगरेटी घ्यायला गेलों होतों आणि केसरीच्या मागून अर्धा जस्ती काड्यांचा चष्मा कपाळावर घेत अंतूशेटनी तडक प्रश्न केला होता...

" वकीलसाहेबांचे जांवई ना ? "

" हो ! "

" झटक्यांत ओळखलेंच मी ! बसा ! बापू जावयबापूंना चहा मागवा. "

एकदम इतक्या सलगींत आलेला म्हातारा कोण हें मला कळेना. पण अंतूशेटनींच खुलासा केला. " तुमचे सासरे दोस्त हो आमचे. सांगा त्यांना अंतू बरवा विचारीत होता म्हणून..."

" ठीक आहे ! "

" केव्हां आलांत पुण्याहून ? "

" परवांच आलों. "

" बरोबर. दिवाळसण असेल. मागा चांगली फोर्ड गाडी ! काय ?"

" तुमचे दोस्त आहेत ना, तुम्हीच सांगा. "

" वा...पुण्याचे तुम्ही...बोलण्यांत ऐकणार काय आम्हाला !... मग मुक्काम आहे कीं आपली फ्लाइंग व्हिजीट ? "

" दोन तीन दिवसांनी जाईन ! "

" उत्तम ! थोडक्यांत गोडी असते. त्या सड्यावरच्या कसोपकर वकिलाच्या जांवयासारखें नका करूं. त्यानें सहा महिने तळ ठोकला—शेवटीं कसोपकर वकीलान् एक दिवस खळं सारवायास लावलें त्यास ! जास्त दिवस जांवई राहिला की तो दशमग्रह होतो. कसें ? "

" बरोबर आहे ! "

" बापूशेट ओळखलंत की नाहीं ? आमच्या वकिलांचे जांवई ! आम्ही दोघेहि त्यांचेच पक्षकार हो ! "

हेगिष्टयांनीं नमस्कार केला.

" चहा घेतां ? "

" नको हो, उकडतंय् फार ! " मी म्हणालों.

" अहो रत्नांग्रीस उकडायचेंच. गोठ्यांत निजणारान् बैलाच्या मुताची घाण येते म्हणून भागेल काय ? " शेवटला ' काय ? ' वरच्या पट्टीत उडवीत अंतूशेट म्हणाले, " रत्नांग्रीस थंड हवा असती तर शिमला म्हणाले नसते काय आमच्या गांवाला ?...पण उकाड्याचा तुमच्या सड्यावर अधिक त्रास ! दुपारच्या वेळीं मारा सायकलीवर टांग नी येट या आमच्या पोफळीच्या बागेंत झोंपायला. पोफळीची बाग म्हणजे एअरकंडिशन हो..." मनमुराद हंसत अंतूशेट म्हणाले. वर आणि ' आमचा कंट्री विनोद हो जांवयबापू ' हेंहि ठेवून दिलें. " बापूशेट पाहुणे लेखक आहेत हो...आमच्या आचा शेट्यासारखीं नाटकें लिहिलीं आहेत. फार बोलूं नका. नाहींतर तुमच्यावर लिहितील एखादा फर्मास फार्स ! "

अंतुशेठ बर्व्यांपर्यंत माझी कीर्ति पोहोंचल्याचें ऐकून झालेला आनंद बापूशेट हेगिष्टयाच्या प्रश्नानें मावळला. मला नीट न्याहाळीत बापूशेट म्हणाले," काय करतात ? "

" करतात काय म्हंजे ? खुळे की काय तुम्ही हेगिष्टे ? ती रद्दी काढा. दहा ठिकाणीं फोटोखालीं नांव छापलेलें आढळेल तुम्हाला. सिनेमांत असतात. "

" म्हणतां काय ? " हेगिष्टे माझ्याकडे ' अजि म्यां ब्रह्म पाहिलें ' असा चेहरा करून पहात म्हणाले.

" काय हो जांवईबापू एक विचारूं काय ? " मिस्किल प्रश्नाची नांदी चेहऱ्यावर दिसत होती.

" विचारा की—"

" एक सिनेमा काढला की काय मिळतं हो तुम्हाला..."

मी कांहीं कोंकणांत प्रथमच आलों नव्हतों त्यामुळें ह्या प्रश्नाला मी सरावलों होतों—

" तें सिनेमासिनेमावर अवलंबून आहे..."

" नाहीं, पण आम्ही वाचलंय् एक लाख दीड लाख मिळतात..."

" मराठी सिनेमांत एवढे कुठले ? "

" समजा !—पण पांच पुज्यं नसलीं तरी तीन पुज्यं पडत असतीलच..."

" पडतात कधींकधीं...बुडतातहि ! "

" अहो तें चालायचंच. धंदा म्हटला कीं चढणं आलं नी बुडणं आलं...आणखी एक विचारूं काय ?...म्हणजे रागावणार नसलात तर..."

" छे रागवायचं काय..."

" सिनेमांतल्या नट्यांबद्दल आम्ही हें जें कांहीं वाचतों तें खरें असतें कीं आपलें गंगाधर बाष्टयाच्या अस्सल बेळगांवी लोण्यासारखं पीठ मिसळलेलें ? "

" हें जें कांहीं म्हणजे ? " मी उगीचच वेड पांघरलें.

" वस्ताद हो जांवयबापू ! कोर्टांत साक्षीदार म्हणून नांव काढाल ! अहो हें जें कांहीं म्हणजे तर्जनीनासिकान्यायांतला प्रकार म्हणतात तें..." हा तर्जनी नासिकान्याय चटकन माझ्या ध्यानांत आला नाहीं. शेवटीं अंतुशेटनीं आपली तर्जनी नाकपुडीला लावीत साभिनय खुलासा केला. तेवढ्यांत हेगिष्ट्यांनी मागवलेला चहा आला. " घ्या ? " अंतूशेठनी माझ्या हातांत कप दिला आणि त्या चहा-वाल्या पोराला, " रत्नांग्रीच्या समस्त म्हयशी तूर्तास गाभण कायरे झंप्या " असें म्हणून जातां जातां चहाच्या रंगावर शेरा मारला. आणि बशींत चहा ओतून फुर्र फुर्र फुंकायला सुरवात केली. वास्तविक त्या पोऱ्याला चहांत दूध कमी आहे हें त्यांना सरळ सांगतां आलें असतें. पण अंतूशेटचंच काय त्यांच्या साऱ्या आळीचें बोलणेंच तिरकें. "

अंतूशेटचा आणि माझा परिचय आतां जुना झाला. गेल्या दहा बारा वर्षांत मी जितक्या वेळां रत्नागिरीला गेलों तितक्या वेळां मी त्यांना भेटलों. त्यांच्या अड्ड्यांत त्यांनी मला जमवूनहि घेतलें. एक दोनदां गंजीफा शिकवायचा प्रयत्नहि केला. आणि त्या साठीच्या आसपास उभ्या असलेल्या वृद्धांच्या अड्ड्यांत मग अंतूशेट आणि त्यांचे सांगाती यांचं जीवनविषयक अचाट तत्त्वज्ञान मी खूप ऐकलं. त्यांची विशिष्ट परिभाषा तिथें मला कळली. खांद्यावर पैरणी, कमरेला पंचा, पायांत करकरती वहाण, एका हातांत दंडा नि दुसऱ्या हातांत फाणस घेऊन, " रे गोविंदभट टाकतोस काय दोन डाव ? " किंवा " परांजपे, जागा आहेस की झाला तुझा अजगर ? " अशा आरोळ्या मारीत पत्त्यांतले भिडू गोळा करणाऱ्या त्या मंडळींत मीहि भटकलों. पत्त्यांचा डाव फारसा रंगला नाहीं कीं पानें टाकून, " जांवयबापू , म्हणा एखादा मालकंस...गडबोल्या कूट थोडा तबला पाव्हण्याबरोबर...खातूशेट उघडा तुमचा खोका..." असल्या फर्माइशीनंतर मी आवाजहि साफ करून घेत असें. " नरड्यांत मज्जा आहे हो तुमच्या " ही दाद तिथेंच मिळे.

वर्षा दोनवर्षांनून एखादी फेरी रत्नागिरीला घडे. दरफेरींत मात्र एखादा मेंबर गळाल्याच कळे.

" दामूकाका दिसले नाहींत कुठं अंतूशेट ! "

" कोण ? दामू नेना ?—तो चैनींत आहे ! वरती रंभा त्याच्या टकलावर तेल थापत्ये नि उर्वशी पंख्यान् वारा घालत्ये म्हणतात. "

" म्हणजे ? "

" अहो म्हंजे वाघाचे पंजे ! दामू नेन्याची रत्नांग्रीहून झाली बदली ! " असें म्हणून अंतूशेटनी आकाशाकडे बोट दाखवलें.

" अरे अरे अरे ! कळलं नाहीं मला. "

" अहो कळणार कसं ? दामू नेना चचला म्हणून रेडिओंत का बातमी सांगणार आहेत ? केसरींत आला होता गृह्यसंसार छापून. मनमिळाव् , प्रेमळ व धर्मपरायण होते असा ! छापणारे काय— वाल तें छापतील. दामू नेना कसला प्रेमळ ? ताटीवर आडवा पडला होता तरी कपाळावरची आठी तशीच !—एके रात्रीं उकडतांय् घरांत म्हणून खळ्यांत झोंपला तो तिथेंच संपलेला आढळला पहांटे ! पुण्यवान् माणूस. गतवर्षी आषाढीच्या दिवशीं गेला वैकुंठ लोकीं...रत्नांग्रींत दोन पालख्या निघाल्या आषाढीला... एक विठोबाची नि दुसरी दामू नेन्याची...आषाढांत तो गेला नि विजयादशमीला आपल्या दत्तू परांजप्यान् सीमोल्लंघन केलेन्‌ांत. अवघ्या देहाचें सोनें झालें—इजा झाला बिजा झाला आतां तिजाची वाट पहातोय् ! " मिष्किलपणानें खांदा उडवीत अंतुशेट म्हणाले.

पांच फुटांच्या आंतबाहेची उंची, तांबूस गोरा वर्ण, तोंडावर बारीक वांगाचे ठिपके, घारे मिचमिचे डोळे, वयोमानाप्रमाणें वाढत चाललेल्या सुरकुत्या, डोक्यावर ईशान्य नैर्ऋत्य दाखवणारी तेलाच्या कडा उमटलेली टोपी, अंगांत अंगरखा, कमरेला गुढघाभर पंचा, पायांत कोकणी वहाणा, दातांची अर्धी पंगत उटून गेलेली, त्यामुळें मोकळ्या हिरड्यांना जीभ लावीत बोलायची खोड— आणि ह्या साऱ्या साजासकट वजन सुमारें शंभर पौंड...ह्या सगळ्या जराजीर्ण होत चाललेल्या गोष्टींत एक गोष्ट ताजी म्हणजे सानुनासिक परंतु सुस्पष्ट आवाज आणि डोक्यावर पिढ्यान् पिढ्या थापलेल्या खोबरेल तेलानें दिलेली वंशपरंपरागत तैलबुद्धि ! अंतुशेटच नव्हे, तर त्या आळींतले त्या वयाचे सारेच नमुने कमी अधिक फरकानें एकाच वळणाचे किंवा एकाच आडवळणाचे. भाषेला फुरश्यासारखी पायांत गिरकी घेऊन चावायची संवयच झालेली. कुणाचं बरं झाल्याचं सुख नाहीं; वाईट झाल्याचं दुःख नाहीं. जन्माचं सोयर नाहीं; मरणाचं सुतक नाहीं. गाण्याची रुचि नाहीं—तिटकाराहि नाहीं—खाण्यांत चवी-पेक्षां उदरभरण हाच स्वच्छ हेतु ! आयुष्याची सारवट गाडी वंगण नाहीं म्हणून कुरकुरली नाहीं—आहे म्हणून वेगानें पळाली नाहीं— चाल मात्र कोंकणी वाटेसारखी सदा नागमोडीची. नशिबांत

अश्वत्थाम्यावरच्या पिठाच्या दुधाची वाटी ! त्याच्या घरीं पिठाचं दूध झालं. इथं देवानं नारळाचा कल्पवृक्ष दिलेला. पण त्यांतिल्या खोबऱ्याहून करवंटीची सलगी अधिक !

उन्हाळ्यांत कुठली तरी मुंबईची दुय्यम नाटक कंपनी—ज्ञापाच्या थेटरांत ' एकच प्याला ' घेऊन आली होती. संच जेमतेमच होता. पहिला अंक संपला. बाहेर सोड्याच्या बाटल्यांचे चीत्कार सुरू झाले. किटसन्च्या प्रकाशांत अंतुशेटची मूर्ति दिसली. अंतूशेट फरक्यापवाल्या मॅनेजरशीं चर्चा करीत होते,

" कशी काय गर्दी ? "

" ठीक आहे ! "

" प्रान तर मोकळाच दिसतोय ..सोडतां काय अर्ध्या तिकिटांत..."

" छे छे ! ! "

" अहो छे छे म्हणून झिटकतां काय पाल झाडल्यासारखे ? पहिला अंक ऐकला मी हितूनच. सिंधूच्या पार्ट्यांत काय दम दिसत नाहीं तुमच्या...लागे हृदयीं हुरहुर म्हणजे अगदींच पिचकवणी म्हटलेंनीत...बालगंधर्वांचें ऐकलें होतेंत काय ? " नेहमीप्रमाणे शेवटला ' काय ' उडवीत अंतूशेट म्हणाले.

मॅनेजरहि जरा उखडले,

" आग्रह नाहीं आमचा तुम्ही नाटक बघायला चला असा..."

" गांवांत आग्रहाचे बोर्ड तर टांगले आहेत—आणि काल घरोघर जाहिरातीची अक्षत देखील घेऊन हिंडत होते तुमचे बांडवाले ! अहो एर्वीतेर्वी रिकाम्या खुर्चीला नाटक दाखवायचें—चार आण्यांत जमवा. "

" चार आण्यांत बघायला काय डोंबाऱ्याचा खेळ आहे काय ? "

" अहो तो बरा ! आधीं तो खेळ दाखवतो आणि मग थाळी फिरवतो...तुम्ही तसें करा. पुढलें कशि या त्यजूं पदाला जमलें फक्कड तर थाळींत चार आणे आणखी टाकीन .." बाजूची मंडळी हसली आणि मॅनेजर आणखी उखडला. तेवढ्यांत अंतूशेटची नजर माझ्याकडे वळली.

" नमस्कार हो जांवय बापू .."

" नमस्कार ! "

" काय जमलाय् काय एकच प्याला ? "

" ठीक आहे ! "

" फुकट पासांत की काय तुम्ही ? बाकी तुम्हीहि त्यांतलेच. एक न्हावी दुसऱ्या न्हाव्याच्या दाढीचे पैसे घेत नाहीं म्हणतात. "

" नाहीं हो—हें पहा तिकीट आहे ! "

" मग ठीक आहे म्हणून मुळमुळीतसें उत्तर दिलेंत ? दमड्या मोजल्या आहेत ना तुम्ही ?—तो सिंधूचा पार्टी तर एकदम कंडम वाटला मला—"

" अहो सिंधूचा पार्टी कसला ? बाई आहे ती काम करणारी..."

" सांगताय काय ? कसला हो आवाज नि कसलें तें दिसणें ? मनांत आणील तर कडेवर घेईल सुधाकरला—सिंधु कसली सिंधुदुर्ग आहे मालवणचा नुसता..."

छकापन्हुति : १.

हे पाहिलेत का पोपट रंगीबेरंगी अन् तुकतुकीत
बसले आहेत कसे दांड्यांवर तटस्थ आणि शिस्तीत.
तो वरचा तुर्रेबाज पोपट त्यांचा पुढारी
मधेंच कांहीतरी बोलतो आणि डाफरतो सगळ्यांवर
आणि मग पास होतात पक्षाचे ठराव
सगळे एक मतानें.

" पाहिलंत वाटतं नाटक ? "

" उगीच जरा—त्या कोपऱ्यांतलीं दोन झाडें बाजूला करून पाहिलं घटकाभर...छयाः ! ह्यांच्यापेक्षां दशावतारी बरे—"

कांहीं कारण नसतांना आपल्या मताची एक पिंक टाकून अंतूशेट निघून गेले. बाकी अशा दिवसरात्र ' पिंका ' टाकीतच त्यांचें आयुष्य गेलें. अंतूशेटची माझी आतां इतक्या वर्षांची ओळख, परंतु त्यांच्या कौटुंबिक परिस्थितीविषयीं मला फारसें कधींच कळलें नाहीं. त्यांच्याच अड्ड्यांतल्या अण्णा साऱ्यांनी एकदांच फक्त कांहीं माहिती पुरवली होती. कधीं तरी त्यांच्या बोलण्यांतून अंतूशेटच्या मुलाचा उल्लेख आला.

[पान ५४ वर चालू]

— ग. दि. माडगूळकर

शहरापासून दूर, एका मोठ्या खडकावर वसलेलें तें हॉटेल आतां अगदीं शांत होतें. हॉटेलमधें रहिवासी नव्हते असें नाहीं. पुष्कळ होते. भलें मोठें आवार आणि एकामेकांपासून दूर दूर अंतरावर असलेलीं पृथक् पृथक् निवासस्थानें, यामुळें गर्दी असली तरी कोलाहल नव्हता. आम्ही सर्वजण आमच्या निवासस्थानासमोरील बागेंतच बसलों होतों. आम्हांला हव्या होत्या तेवढ्या मद्याच्या आणि सोड्याच्या बाटल्या आमच्या हाताशीं ठेवून, वेटर्सनीं रजा घेतली होती. खाण्याची कुणाला शुद्धहि राहूं नये, इतकें पिणें झालें होतें. ढेरपोट्या रंजनकाका खुर्चीतल्या खुर्चीत मांडी घालून बसला होता, नाकेश्वर जयंत ज्याचें विमान पार वैकुंठाच्या दारीं पोंचलें होतें. अण्णांना तसें कांहीं झालें नव्हतें. ते आनंदांत होते. मद्याच्या प्रत्येक घुटक्याचा मजा घेत होते. या सर्व ' हिंद ' मंडळींत मी एकटाच काय तो ' नमाजी ' होतों. श्रावण महिनाभर माझें एकाशन व्रत असल्यानें, इच्छा असूनहि मी त्या पेयाच्या प्याल्याला स्पर्श करूं शकत नव्हतों. एका अगदीं छोट्या प्याल्यांतील अननसाचा रस मी गेले दोन तास पुरवून पुरवून पीत होतों. त्या मद्यप्यांच्या मेळाव्यांत बसल्यामुळें कीं काय कोण जाणे, पण माझ्याहि मेंदूवर मळभ आलें होतें. शरीर हलकें झाल्यासारखें वाटत होतें. ऐकण्याची शक्ति थोडकी कमी झाली असल्याचा भास होत होता. गप्पा मारण्याच्या मनःस्थितींतहि कुणी नव्हतें. समोरच्या बाटलींतील मद्य आपल्या पेल्यांत ओतून घेणें, खालीं वाकून सोड्याची बाटली उचलणें, लोखंडी ' उचकटण्या ' नें ती हलकेंच उघडणें, तिच्या फसफसण्याचा प्रवाह पेल्यांतल्या पेल्यांत सांवरणें, आणि मग हलकें हलकें मद्यानंद घेण्यास प्रारंभ करणें, या क्रिया विनबोभाट चालल्या होत्या. मधेंच रंजनकाकाचें लक्ष माझ्याकडे गेलें. मीहि त्या आनंदांत सामिल आहे अशा ठाम कल्पनेनें त्यानें लाडिक स्वरांत मला विचारलें,

' दादाजी, तमे सुखी छो के बाप्पा ? '

' हां व्हाला. सुखी छूं ! ' मी उत्तर दिलें. रंजनकाकाच्या या

‘हीं वळीं आम्हां गरीबांना परवडणारीं नाहीं, पण मीं पितों. पितो साहेब, पितो. पिऊं नको तर काय करूं ? प्यायलों नाहीं तर मीं मरून जाईन. मरून जाईन नाहींतर वेडा होईन. तुम्हींच सांगा—जगावं कुणीं, कुणींच भरोशाचं भेटलं नाहीं तर माणसानं भरोसा कुठं धुंडावा ?’

प्रश्नाला उत्तर देण्याइतकें माझें गुजरातीचें ज्ञान आतां प्रौढ झालें होतें. पिऊन मस्त झाला कीं, रंजनकाका हा प्रश्न हटकून विचारी आणि मी त्याला इच्छित उत्तर देई. हा खेळ आतां आमच्या दोस्तान्याइतकाच जुना झाला होता. तेवढा एकच प्रश्न आणि त्याचें तेवढेंच उत्तर, इतकाच संवाद झाला. परत सारे मद्यानंदी आपापल्या आनंदांत गर्क झाले.

पाऊस नुकताच शिंवडून गेल्यामुळें हवेंत गमतीदार गारठा होता. लहडलेल्या पारिजातकाचा वास आसमंतांत दरवळत होता. मद्यांचा वास आणि पारिजातकाचा सुवास, यांच्या तरंगत्या मिसळीमुळें सारें वातावरणच मादक सुवासिक झालें होतें. आभाळ मोकळें झालें होतें, त्यामुळें न्हालेल्या चांदण्या मद्यप्याच्या स्मृतीसारख्या पुसटपणें उजळल्या होत्या. वाऱ्याच्या एकाद्या झुळकीनें सभोवारची झाडें डुलत होतीं. त्यांचें तें डुलणेंहि मद्यप्याच्या अकारण हालचालींसारखें आत्मतृत वाटत होतें. मैफलींत दिवा असा मुळींच नव्हता. नाहीं म्हणायला आमच्या निवासस्थानाच्या ओटीवर एक छोटा विद्युत्कंद जळत होता. त्याचा प्रकाश आम्हां सर्वांना पुरेसा होता. माझे तीन्ही मित्र मनसोक्त पीत होते. त्यांच्या सौख्यसभेचं दृश्य डोळ्यांनीं पीत पीत मीहि सुखावलों होतों. सपाता दूर टाकल्यामुळें, माझे उघडे पाय, खालच्या हरळीशी चाळा करीत होते. हरळी थोडी ओलसर होती. तिचा स्पर्श पायांना गुदगुल्या करीत होता.

माझ्या डोळ्यासमोर एका मोठा, दहा हत्तींच्या अंगाएवढा कातळ उभा होता. त्या कातळावर एक वेली चढविली होती. तिचीं पिवळीं फुलें, आतां झिंगल्यानें पांढुरकीं वाटत होतीं. दिवसां पाहिलीं होतीं म्हणूनच त्यांचा रंग रात्रीं भासत होता. भिजून सुकलेला तो कातळहि एकाद्या सुस्त मद्यप्यासारखा वाटत होता. तारा झिंगल्या होत्या. वारा झिंगला होता. झाडें झिंगलीं होतीं. कातळ सुस्तावला होता. दूरवर दिसणारे सिकंदराबाद शहरांतले दिवे देखील तारवठलेल्या डोळ्यांसारखे होते. मला भूक लागली होती; पण माझ्या मित्रांपैकीं कुणींहि कांहीं खाण्याची इच्छा देखील दाखवीत नव्हता.

अण्णांनीं आपल्या मोकळ्या प्याल्यांत परत चार बोटें व्हिस्की टाकली. सोड्याची बाटली अलगद फोडली. आंतला प्रवाह खिदळत बाहेर आला. त्यांनीं त्या बाटलीचा गळा मद्याच्या पेल्याशीं भिडवला, तरीहि सोड्याचें खिदळणें पेल्याबाहेरच सांडलें. अण्णांना आतां खूप चढली होती. बाटली, पेल्याची भेटहि त्यांना सहजपणें घडवितां येईनाशी झाली होती. समोरचा पेला त्यांनीं लटपटत्या हातांनीं उचलला. घटाघटा एका दमांत पिऊन टाकला. तोंडांतल्यातोंडांत एक मिटकी मारली. झोंपाळलेल्या माणसासारखे ते बसल्या खुर्चीत मागे रेलले. डोळे गच्च मिटून त्यांनीं आपल्या मस्तकाचा मागील भाग खुर्चीच्या पाठफळीवर टेकला. त्यांचे हात सैलपणें हवेंत मिटूं लागले. डोळे मिटूनच अडखळत्या स्वरांत ते गाऊं लागले.

‘ मैं मयकदेकी राहसे होकर निकल पड़ा
वरना सफ़र हयातका कितना दराज था।

‘ छट्ट ’ मीं एकदम ओरडलों. ‘ उर्दू शाहीरांनीं दारुबाजीचं फार कौतुक करुन ठेवलंय्. दारु पिण्यावांचून ह्यांनीं दुसरं कांहीं सुख अनुभवलं नसावं. सदा न् कदा मय, मयकंदर साकी, सागर, सुराही शराब, मैफिल, दिदं, आणि दुख्तरे अंगूर .’

माझ्या बोलण्यानें अण्णांचे डोळे किलकिले झाले. त्यांनीं टेकलेली मान हलकेंच वर उचलली. सरळ बसण्याचा प्रयत्न करीत तोतरत्या शब्दांत पण ठाम आवाजांत ते म्हणाले, ‘ दादा—’

‘ जी ’ मी म्हणालों. कांहीं अबोल माणसें ‘ प्यायल्या ’ वर बोलकीं होतात आणि जेव्हां बोलकीं होतात, तेव्हां फार चांगलें असें कांहीं तरी त्यांच्या तोंडून बाहेर पडतें, हें मला माहीत होतें.

‘ मी वयाच्या तेरा वर्षांपासून दारू पितोय्. ’

‘ कमाल झाली. ’

‘ कमाल झाली ? अण्णाजी, तमे वो मजदूरनी वातां कहो, केटली खरी छे ’ रंजनकाका झटक्यानें उठत बोलला.

अण्णांनीं वांकून हिरवळीवरची एक बाटली उचलली आणि ते रंजनकाकाच्या मोकळ्या पेल्यांत मद्य ओतूं लागले.

‘ ना, ना ’ रंजनकाका पेला बाजूला घेत म्हणाला, ‘ हूं मागूं. हमणा तमे वातां कहो, सामळो दादा, ’ तो मला उद्देशून बोलला. मी ऐकूं लागलों. अण्णा सरळ बसले. सांगूं लागले.

‘ दादा, ’

मध्येंच घोरण्याचा स्वर उमटला. जया जपे खुर्चीतल्या खुर्चीत झोंपला होता. रंजनकाका भेलकांडत उठला. निवासस्थानाच्या, झोंपावयाच्या खोलींतून त्यानें एक उशी आणली आणि ती त्याच्या मानेखालीं दिली. तो थोडासा चाळवला आणि परत झोंपला. मग घोरला नाहीं.

‘ कहो ’ रंजनकाकाहि डोळे मिटून ऐकायला बसला.

अण्णा सांगूं लागले,

‘ पारतंत्र्याच्या ओल्या काळांतली गोष्ट आहे. तेव्हां आपल्या मुंबई राज्यांत देखील दारुबंदीचा खुळा कायदा झालेला नव्हता. एका पुरुषानं किती बायका कराव्यात याच गणित सरकार मांडीत नव्हतं. देशाला स्वातंत्र्य नव्हतं पण माणूस पुष्कळ स्वतंत्र होता. आतांपेक्षां पुष्कळ सुखी होता.

‘ बरं ’ अण्णांचीं हीं मतं मला माहीत होतीं. मी तीं अनेकदां ऐकलीं होतीं. मला औत्सुक्य होतें तें ते सांगणार होते त्या कथेबद्दलचें.

‘ तर तेव्हांची गोष्ट ’ ते सांगूं लागले, गिरगांवांत ‘ रेल्वे बार ’ नांवाचं एक दारूचं दुकान होतं. बीअरची बाटली फक्त चौदा आण्याला मिळायची त्या काळांत. बरोबर पापड, लोणचं, सलाड मोफत. मी त्यावेळीं नुकता मुंबईत आलों होतों. धंद्याचा जम तर

सोडाच, अजून ताकाला तूर लागली नव्हती. कांहींतरी उद्योग करून महिन्याकाठीं पन्नाससाठ रुपये मिळवीत होतो. एकटाच होतो. तो रेल्वेबार 'ही एकच मला विसाव्याची जागा होती. आनंद नांवाची वस्तु मला तिथंच तेवढी दृष्टीस पडत होती. माझ्याहि हाताशीं येऊं शकत होती. एका संध्याकाळीं मी असाच थकून भागून गेलों होतों. 'बार' मध्यें जाऊन एका टेबलाशीं बसलों. माझ्यासारखे पुष्कळजण तिथं होते. सारीं मेजें भरलेलीं होती. मी एका मेजाशीं जाऊन बसलों. स्वतःचा खिसा चांचपून पाहिला आणि वेटरला ऑर्डर दिली 'एक बिअर'

खरं सांगायचं म्हणजे त्या काळीं मी ज्या दिवशीं पीत असे त्या दिवशीं खात नसे. परवडतच नव्हतं तें.

बीरची बाटली आली. मी ती अलगद फोडून पेल्यांत ओतली. अधीरपणें कुरवाळता पेला ओंठाला लावला. डोक्यांत शंभर दुखांचं काहूर होतं. एकाएका घोटासरशी एकएक दुःख लंगडं होऊं लागलं. मी आतां इतकं पितो तरीहि माझी शुद्ध जात नाहीं. त्याकाळीं तसं नव्हतं. आपण मद्य प्यायला जातों आहोंत या कल्पनेपासूनच कैफ चढायला आरंभ व्हायचा.

मी ती सारी बाटली संपवली. शरीर जरा हलकं झालं. कांद्यांचा काप आणि लोणचं जिभेवर ठेवल्यावर, आणखी पिण्याची इच्छा झाली. खिशांत तेवढे पैसे नव्हते. नाहीं तर त्या दिवशीं व्हिस्की मागवली असती. स्वतःच्या दारिद्र्याचा संताप सावरीत मी उठणार एवढ्यांत एक वेटर माझ्यासमोर आला.

"साहब!'

'क्या है!'

'भीड़ बहोत है, आपकी इजाज़त हो तो एक आदमी यहाँ बैठना चाहता है।

एका मेजाशीं एकाच मद्यप्यानें बसावें असा त्या मद्यालयाचा रूढ संकेत होता. मी वेटरला कांहीं उत्तर देण्यापूर्वीच एक रमची बाटली खाकेंत मारून एक गृहस्थ जवळ आला. त्याचें वय पस्तिशीच्या आसपास असेल. चेहऱ्यावरून तो मध्यमवर्गीय दिसला नाहीं. श्रीमंत तर खचितच नव्हता तो. अगदीं मजुरासारखा अवतार होता त्याचा. कमरेला एक खाकी पॅंट, तिच्या शेवटाचीं सुतं निघालेलीं. तीं मळलेलीं. अंगांत तसाच एक शर्ट. त्याचा छातीवरचा खिसा फाटलेला. एका कानांत विडी अडकवलेली. दाढीचे खुंट वाढलेले. डोळे खोल गेलेले. रंग काळा. डोळ्याखालीं आणखी काळा. डोक्यावर टक्कल पडत आलेलं. केस कांहीं काळे. कांहीं पांढरके. तो अनोळखी इसम वेटरच्या मध्यस्थीसाठीं थांबला नाहीं. माझ्या खांद्याला स्पर्श करून अजीजीनें म्हणाला, 'साहेब मी बसूं इथं? आपण घेऊं थोडी थोडी'

वास्तविक मी त्याच्या बरोबर बसून प्यावें असा तो दिसत नव्हता. पण मी तहानेलेला होतो. खिशांत पैसा नव्हता. आणखी पिण्याच्या आशेनें माझी जीभ पटकन् बोलून गेली 'हो, हो, त्याला काय हरकत आहे. बसा कीं' तो माझ्या पुढ्यांतील खुर्चीवर बसला. बसल्याबरोबर भपकन् घामट असा वास आला. एकदां वाटलं उठावं. पण तोंवर त्यानें बाटली खोलली. माझा उष्टा प्याला अलिकडे ओढला. त्यांत भरगच्च रम ओतली. मला तें कडक मद्य खरोखरच हवें होतें. मी उठलों नाहीं. पेल्याला पेला चिकटवून तो म्हणाला,

'सुखानं रहा साहेब'

'सुखानं रहा' मीहि म्हणालों.

माझा एक पेला रिकामा होतो न होतो तोंवर त्यानें तीन पेले झोंकले. त्याचा चेहरा तांबरला. डोळे भडकले. मग तो उगीचच एकटक माझ्याकडे पाहूं लागला. पाहतां पाहतां त्याचे जाडसर काळे ओठ अलग झाले. एक चमत्कारिक हसूं त्यांतून बाहेर पडलं. कांहीं गुपित सांगतांना काढतात, तसा खाजगी स्वर काढीत तो त्या धुंदींतच मला म्हणाला,

[पान ४९ वर चालू]

दी

विजय तेंडुलकर

ते व्हांही ती वेगळीच होती.

आम्ही लहानपणीं शिवाशिवी खेळलों होतों; एकमेकांच्या पाठींत रट्टे घातले होते, एकमेकांशीं मारामारी केली होती. मी तिचा शेपटा करकचून ओढला होता आणि ती मला कडकडून चावली होती पण ती केव्हांही रडल्याचं मला आठवत नाहीं. आम्हां मुलांच्यांत क्रिकेट, हुतूतू खेळायला ती येई आणि आम्ही तिला मुलगी म्हणून घेत नसूं. अशावेळीं ती पुष्कळ चिडे, शरीरांत मावत नसे एवढा राग तिला येई, दांतओठ खाऊन ती मला दोन्ही हातांनीं मारीदेखील; पण उलट मार खातांना रडत नसे.

त्याला आतां फार दिवस, फार वर्षं झालीं. त्यावेळीं निरागस अजाणतेपणीं केलेलं, घडलेलं तें सारं आतां एका वेगळ्याच प्रकाशांत पाहून होतं.

ती वेगळी होती.

तिच्या मनगटांत पुरुषी जोर होता. तिचे राग, लोभ, सारे पुरुषी होते. तिचे डोळे तेव्हांही निर्भय, धीट, बेडर वाटत. जिवणीचं आणि हनुवटीचं वळण पुरुषी होतं, त्यांत नाजुकपणाच् नव्हता. हळवेपणा नव्हता.

बालपणीं तुटलेली आमची ओळख कॉलेजांत पुन्हा जोडून घेतली गेली. आतां ती थोराड वाढली होती आणि माझ्या डोक्यावरचे केंस

तीहि कुणाच्या तरी आधारासाठीं आसुसलेली मुलगी होती. दोघी जोडीनें सर्वत्र वावरत. एकत्र जेवत. एका कपातला चहा, एका ग्लासांतलें पाणी पीत. रात्रीं शेजारीं एकमेकींच्या कुशींत झोंपत. अशावेळीं मित्रा करीं तें प्रेम उर्मिलाला आवडे. किंचित् विचित्र वाटूनहीं ती तें करून घेई, त्याला प्रतिसादहीं देई. प्रथम नाविन्य म्हणून आणि नंतर संवय म्हणून तिनं हें चालू ठेवलं......

अकाली विरळ झाले होते. ती बीएस्सी करीत होती आणि मी कोल्हापूरहून येऊन सीनिअर बी. ए. ला दाखल झालों होतों. कॉलेजच्या अनेक ॲक्टिव्हिटीजमध्यें तिचा पुढाकार असे—मुलांच्याही पुढें ती असे—आणि बाजूनें अंग चोरून फिरणाऱ्या मला तिनं या रिंगणांत सक्तीनं ओढलं, पाडलं आणि पुढें आम्ही बरोबरच अनेक कामांत वावरलों. कॉलेजमध्यें दाखल झाल्यानंतर कांहीं दिवसांतच माझ्या लक्षांत आलं होतं तें असं कीं तिला मैत्रिणी होत्या पण एकही मित्र नव्हता. तिच्या मैत्रिणी निवडक होत्या. एकाद्या रसिक पुरुषानं निवड करावी तशा त्या एकजात सुंदर होत्या, नाजूक होत्या. बाहुलीवजा होत्या. मुलं त्यांच्यामागें नेहमीं असत. त्यांतली एक——उर्मिला शहा——तर विशेषच सुंदर होती——ती तिच्या विशेष मर्जीतही असे. मुलींवर जीव टाकणारी ती पुरुषांना मात्र वाऱ्याला उभं राहूं देत नव्हती. पुरुषाशीं—आरंभाला कांहीं दिवस माझ्याशीं देखील—बोलतांना तिचे शब्द अधिकाधिक बोथट येत. सूर कोरडा होत जाई. नजर इतरत्र फिरत राही. ती रागानं बोलते कीं काय असंच वाटे. तुटकपणेंच ती बोलणं संपवून चालू लागत असे. आणि हें सारं कांहीं एकेकदां तिचा इलाज नसतांना घडे. कारण निदान माझा स्नेह तरी तिला हवा होता. तसं तिनं अनेक प्रकारांनीं दर्शवलं होतं. मला एक विशेष महत्त्व, किंमत देण्याची तिची इच्छा पहिल्यापासून दिसली होती. परंतु कशापुढें तरी ती अगतिक होई. तें कांहीं तरी जणूं तिचा ताबा घेत असे; तिला झपाटत असे. अशा वेळीं तिच्या डोळ्यांत एक वेगळाच कटोरपणा, क्रौर्य, थिजलेपणा भासे. मला त्याचा अर्थ कळत नव्हता. तिच्याविषयीं वाटत मात्र होतं–निर्भेळ, विशुद्ध पण कुतुहलयुक्त असा स्नेह.

कॉलेजांत तिच्यावर लांबून प्रेम करणारीं दोन बड्या घरचीं मुलं मला आठवतात. तीं तिची अक्षरशः मानसपूजा करीत, तिच्यासाठीं झुरत. तिच्या दर्शनार्थ ताटकळण्यांतही त्यांना धन्यता वाटे. तिचा एकादाच रुक्ष, पुरुषी शब्द त्यांना आनंद देई. त्यांतला एक तर चांगला क्रिकेटर होता. पण त्यांना विचारांत घ्यावं असं तिला कधीं वाटलं नाहीं. तिच्या दैनंदिन वा सर्वसाधारण आयुष्यक्रमांत त्यांच्या येण्यानं वा जाण्यानं काडीमात्र फरक पडला नाहीं. त्याच्याविषयीं अनुकंपा, चीड, तिरस्कार किंवा कांहींच तिच्या मनांत फारशा प्रकर्षानं कधीं आढळलं नाहीं. त्यांतला एक पुढें चांगला बॅरिस्टर झाला आणि दुसरा पुण्यांतून निघून गेला. माहितगार लोक याच्या-संबंधांत तिचा उल्लेख करून बोलत. परंतु तिच्या बाजूनें मुळांतच कांहीं नव्हतं.

तसं म्हटलं तर आम्हां दोघांच्या बाबतींतही पुढं पुढं कॉलेजांत बरंच बोललं कुजबुजलं [illegible] लागलं होतं. उठणाऱ्या साऱ्या अफवा मला माहीत होत्या, तिला कळत होत्या. आणि आमच्यापैकीं कुणालाच त्याविषयीं फारसं कांहीं वाटलं नव्हतं. आमचा स्नेह दाट होता, नेहमींहून जरा वेगळा होता, इतरांच्या दृष्टीनं विचित्रही ठरण्याजोगा होता. तो नक्की कसा होता हें मला नीटसं समजत नव्हतं; पण तें समजावून घेण्याची मला घाईही नव्हती. अद्याप एकाद्या वेळीं ती माझ्या पाठींत निःसंकोच धपका घाली. माझा हात लहानपणींसारखाच मोकळेपणीं हातांत पकडून ठेवी. गर्दींत मला लगटून चालतांना, बसतांना तिला कांहींच वाटत नसे. स्त्रीसुलभ हळूवारपणा, हेल, बायकी लाडिकपणा, त्याप्रकारचे शब्द-शब्दप्रयोग यांचा तर तिच्याकडे अभाव होताच, पण एका धिप्पाड पुरुषी व्यक्तिमत्वाचा भास तिच्या बोलण्यांत प्रकर्षानं होई. आमचा स्नेह जमला त्या वर्षीं मुलींच्या आग्रहावरून मुलींच्या. ' सोन्याचा कळस ' नाटकांत तिने ' बाबा शिगवण 'चें काम केलं. (त्याच नाटकांत त्या वर्षीं उर्मिला शहा विजली होती.) आणि त्या पुरुषी, रांगड्या पोषाखांत ती तंतोतंत बाबा शिगवण दिसली, वाटली. नेहमीं वागे, बोले त्याहून अकृत्रिम सहजपणें, आत्मविश्वासानें ती त्या भूमिकेंत वागत, बोलत होती. तिचा त्या भूमिकेंतला कळवळा पुरुषी, रुंद छातीचा होता, आणि ओघ अस्सल आणि मर्दानी होता. " कोण ? मालक ! ! " हा बाबा शिगवणच्या तोंडचा तिच्या कंठांतून बाहेर पडलेला गडगडाटासारखा उद्गार अद्याप माझ्या कानांत घुमतो आहे. त्या कामाबद्दल तिची पुष्कळ प्रशंसा झाली, आणि तीहि त्यानंतर कांहीं दिवस खुषींत होती. पण नाटकाच्या रात्रीचा एक प्रसंग माझ्या स्मरणांत अद्याप ताजा राहिला आहे.

पहिला अंक संपला होता. मध्यंतरांत मी तिला भेटायला, तिचं अभिनंदन करायला रंगपटांत गेलों होतों. प्रथम ती कुठेंच दिसली नाहीं. जास्त शोधतां ती सेटमागल्या एका अडचणीच्या जागीं, अंधारांत, छातीवर हात बांधून एकाद्या पुतळ्यासारखी निश्चल उभी दिसली. मी जवळ गेलों तरीही ती हलली नाहीं, चळली नाहीं.

" कॉंग्रॅच्युलेशन्स, मित्रा. " मी अंदाजानं तिचा हात पकडीत म्हणालों, " तुझं काम फार छान होतंय. "

" असं ? " ती फारसा उत्साह न दर्शविता, विशेष न हलतां, माझ्या हातांतला हात सोडवून घेत म्हणाली, " तुझ्या जवळची सिगरेट कर इकडं. "

मी गोंधळलों. अंधारांत तिच्याकडे, तिच्या बुद्ध, मर्दानी रूपाकडे डोळे ताणून पाहूं लागलों. मला याचा अर्थ कळला नाहीं.

" काय, म्हणालीस ? " मी विचारलं.

" सिगरेट–सिगरेट कर इकडं. " ती म्हणाली, " तूं ओढतोस तो ब्रँड चालेल मला. पहातोस काय ?"

" मित्रा..." मी वेड्यासारखा पुटपुटलों.

" गाढवा, स्ट्रेजफ़ाइटचा स्ट्रेन आलाय मला. त्यांत ही थंडी. मला जरा गरम होऊं दे." ती मोठ्यानंच म्हणाली. इतकी कीं, पलिकडून घाईनं जाणारा एकजण थबकून पाहूं लागला.

मुकाट्यानं मी सिगरेट काढून दिली. मीच ती तिच्या इच्छेवरून शिलगावली. अद्याप मला आश्चर्य आवरत नव्हतं. तो संथपणें, छाती भरून त्या सिगरेटचे झुरके घेत उभी होती, अगदीं नाकावाटे धूर देखील सोडत होती. तिच्या पुरुषी, गलमिशावाल्या रूपाला तें शोभत होतं. पण या रूपामागें मित्रा आहे हेंच मला कांहीं केल्या खरं वाटत नव्हतं.

" काय म्हणतोस ? " तिनं बरेच झुरके घेतल्यावर विचारलं.

" तूं सिगरेट ओढतेस ? " मी विचारलं.

" असा, मी चोरी करीत असल्यासारखा पाहूं नकोस !" तिनं दटावलं. " सिगरेट ओढण्यांत काय वाईट आहे ? तूं नाहीं ओढत ?"

" पण तूं स्त्री आहेस ! " मी म्हणालों.

" नाहीं. " ती गुरगुरली.

" असं कसं ? " मी तरीही, बथ्थडपणें विचारलं. " आतां या पोषाखांत, मेकप्मध्यें आहेस तें सोड, एरवीं—"

" एरवींसुद्धां नाहीं. " ती म्हणाली.

मी चरकून गप्प राहिलों. समोर, वर्षानुवर्षं धूम्रपान करणाऱ्याच्या सफाईनें, सहजतेनें ती सिगरेटचा आस्वाद घेत होती.

" दुसरं कांहीं बोल. " ती मग म्हणाली.

मी कांहींतरी बोललों. काय बोललों तें तेव्हां कळत नव्हतं, आतांही आठवत नाहीं. दुसऱ्या अंकाची पहिली घंटा वाजली आणि 'मिस् देवस्थळी' ' मिस् देवस्थळी ' अशी दबल्या आवाजांतली हांकाटी चौफेर झाली. सिगरेट बाजूच्या फळकुटावर दाबून विझवीत आणि फेकीत मित्रा ' भेट पुन्हा ' म्हणून निघून गेली.

ती जागा, तो प्रसंग, तेव्हांचं माझं बावळट टरावं इतकं अनावर आश्चर्य, माझा वेंधळा गोंधळ अद्याप आठवतो. अद्याप किंचित् आश्चर्य वाटतं. अनपेक्षितपणा संपला, केवळ आठवण उरली, तरी- त्या भरदार, शुभ्र गलमिशा, ते मोठे कल्ले, त्या उपऱ्या, केंसाळ भिंवया, चेहऱ्यावरच्या त्या सुरकुत्यांच्या कृत्रिम रेघा, तो टिळा, आणि या साऱ्यांतून एकजीवपणें डोकावणारे, रोखून पहाणारे लालसर, निडर डोळे...तोंडांतली तिरकी सिगरेट...

त्या प्रसंगानं तिच्याविषयींची माझी सारी जाणच हरपली, आणि कांहीं दिवसांच्या गोंधळानंतर, अभ्यासानंतर एक नवी जाण तिथं हळूहळू उमटली. ही मात्र कायम टिकली.

सिगरेटच्या त्या प्रसंगानंतर आम्ही भेटतच राहिलों. असं म्हणता येईल (आणि म्हणतही) कीं तिची आवडती मैत्रिण उर्मिला शहा तिच्याबरोबर नसे तेव्हां मीच तिच्याबरोबर असे. पुष्कळ बोलण्याची माझी संवय. ती मधून मधून भरीव, पुरुषी हुंकार देत ऐकत असे. क्वचित् एकादा तुटक उद्गार, शब्द काढी. आणि क्वचित् माझ्या

एकाद्या वाष्कळ विनोदावर खूप मोकळ्यांदा, कंठ भरून, गडगडून हंसे. पण अशी ती क्वचित् हंसे. शक्यतों हंसूं दाबण्याचा प्रयत्न करी. अगदींच असह्य झालं तर म्हणे, " विन्या, बस्स ! फार करतोस तूं तरी ! "—आणि बळेंच मग ती गंभीर होत असे. एकदांच माझ्या कांहीं वात्रटपणावर ती मनमोकळी हंसली होती. थांबावं कुठं हें न कळल्यासारखं तिला झालं होतं. ती वायु झाल्यासारखी हंसतच राहिली होती. डोळ्यांतून पाण्याच्या धारा वाहिल्या होत्या, मुद्रा काळीनिळी पडली होती. तिला सक्तीनं आवरावं लागलं होतं. रंगाचा बेरंग झाला होता.

" मित्रा, तुझ्या हंसण्याची मला भीति वटूं लागली आहे. " मी तेव्हां म्हणालों होतों.

" मला पण. " डोळ्यांतलं पाणी निपटीत ती म्हणाली होती.

एकाएकी आलेलं कमालीचं गांभीर्य घालवण्यासाठीं प्रयत्नपूर्वक किंचित् हंसत, चेष्टेच्या सुरांत मग मी म्हणालों होतों, " म्हणजे कशाची तरी भीति तुला वाटते तर ! "

" पुष्कळ गोष्टींची. " ती गंभीरपणें म्हणाली होती.

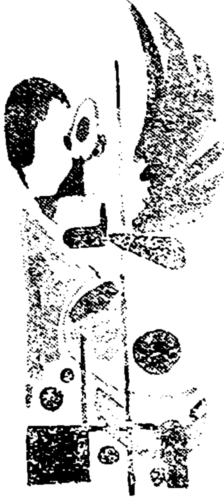
" माझी वाटते ? " मी चेष्टेचा सूर कायम ठेवीत विचारलं होतं.

" माझीच वाटते. " ती म्हणाली होती. " मला माझी मनस्वी भीति वाटते. काय होणार माझं ? "

" मी सांगूं ? " वाढणारं गांभीर्य कमी करण्याच्या अट्टाहासानं मी लटक्या गंभीरपणानं विचारलं होतं आणि पुढें म्हणालों होतों, " लग्न होणार. "

" नाहीं होणार ! " ती जवळ जवळ ओरडली होती. चवताळल्यासारखा तिचा सूर होता, मुद्रा होती. मी दचकलों इतके तिचे शब्द कडाडून आले. तिचा तिलाही त्यांतला आकस्मिकपणा जाणवला असावा. जागची उठत ती म्हणाली होती, " चल, जाऊं या आपण. जातें मी आतां. "

पुढें पुढें, बोलतांना विषयांचं किंवा स्त्री-पुरुष संभाषणांतलं किमान अंतरही आमच्यांत उरलं नव्हतं. वाटेल ते विषय मी मित्राकडे काढी. मुलींविषयीं हवे ते प्रश्न तिला विचारी. वाह्यात कोट्या आणि विनोद करी. एकंदरींनं तिला हें आवडे. खूप होऊन ती ऐकत असे. कधीं आपली कांहीं भर घालत असे. उर्मिला शहा आणि इतर सुंदर मैत्रिणींना आपण मनाला येईल तेव्हां आलिंगन देतों, त्यांचे गाल कुस्करतों, मुके घेतों हें तिनं अशाच एका खुषींत मला हिणवण्याकरतां वर्णन करून सांगितलेलं. यावरचा माझा संकोचयुक्त चेहरा हेव्याचा आहे असा समज तिनं करून घेतला होता आणि ती जास्तच खूष झाली होती. याउलट पुरुषांबद्दल मी बोलूं लागलों कीं ती उत्सुकतेनं ऐकत राहीं; पण त्याचवेळीं अस्वस्थ होई, अंतर्मुख आणि अबोल होत असे. तें संभाषण संपलं तरी नंतर कितीतरी काळ घुमी आणि बेचैन राहीं. अशा वेळीं मोठ्या आजारी-पणांतून नुक्तं उठलेलं माणूस करपल्या ओठांवरून फिरवतं तशी ती ओठांवरून वारंवार जीभ फिरवी. तोंडाला कोरड, शोष पडावा तसे

पक्षी...

—मंगेश पाडगांवकर

ओल्याशार स्वच्छ धुतल्या रस्त्यांवर काळेंभोर डोळेंपण
चकित थबकलेलें. मेघझुकलीं झाडें. सांचलेल्या पाण्यांतून
नादी पावलांचीं उनाड पोरें उडवीत उडवीत जातात
डबक्‌डुबक् आवाजाचीं स्वप्न ठू बदकें सोनिया उन्हांत...
किती दिवसांनीं ही ऊनमोकळी हवा अशी !
इतकें खरें ऊनः ओठांना झाडांच्या चव लागावी जशी...
खिडक्यांच्या कांचावर थेंब...थेंब उंचावून पावलें बघणारे
त्यांनाही असेल का मन काळेंभोर डोळेंपण टिपणारें...जपणारें ?
फांदीच्या टोकावर थेंबासारखी थरथर हळुवार
नुकतेच पंख लगटून गेल्या पक्षाच्या स्पर्शाची. सारे आकार
कसे अनिवार...उत्कट : संथ तरी...! पाण्यांनीं
हलके वल्हवीत जातात डोळे तरंगत तरंगत उन्हावरून
गवताच्या मऊ पोपटी मनांत......

शिळंधार पावसानें एक पक्षी खोलखोल पुरलेल्या मनांत
जिवंत शीळ घालीत किती दिवसांनीं उंच उडाला हळव्या आभाळांत !

आवंढे गिळी. तिच्या मुद्रेवरच्या रक्तिमा झरून ती फिकट होऊन जाई. एकाद्या विसळून घेतलेल्या कपासारखी ती रंगहीन, कळाहीन दिसूं लागे. असं कां हा प्रश्न मला पडे, पण आमच्यांतल्या साऱ्या निःसंकोचपणानिशींही तो तिला विचारण्याचं धाडस मी बरेच दिवस केलं नव्हतं.

एके दिवशीं संध्याकाळीं, दिवेलागणीला, ‘ लकींत’ल्या माझ्या ठराविक अड्ड्यावर, मित्रांच्या कड्यांत तिनं मला येऊन गांठलं. मला खुणेनं बाजूला बोलावलं. ती मला म्हणाली, “ फिरायला चल. ”

ती आज नेहमींची नव्हे हें मी तात्काळ, तिच्या सुरावरून, मुद्रेवरून जाणलं. चेहरा ओढला होता. केसांच्या बटा गालांवर ओघळल्या होत्या. ओठांशीं वेदना होती. उलट कांहीं न विचारतां मित्रांचा निरोप घेऊन मी निघालों. आम्हीं सायकलींवरून मग लकडी पुलाच्या दिशेला लागलों.

“ कुठं जाऊं या ? ” मी विचारलं.

ती कांहीं म्हणाली नाहीं. समोरून आलेल्या भरधांव लॉरीला तिनं इतकी निसटती बगल दिली कीं माझी छाती धडाडली. नेहमींहून बेफिकीरपणें ती आज सायकल चालवीत होती.

मीच मग डेक्कन जिमखान्याचं मैदान बसण्याकरतां योजलं आणि कांहीं न विचारता, म्हणता ती तिथवर माझ्याबरोबर आली. आम्ही मैदानांत आलों. सायकली बाजूला टाकून एका बऱ्याशा जागीं बसलों. भोंवती काळोख पडला होता. जिमखान्याचे दिवे लागले होते. हिरवळीवर सांडलेल्या त्यांच्या उजेडांत माणसांच्या लांब, वेड्यावांकड्या सांवल्या पुढें मागें हिंडत होत्या.

अद्याप ती कांहीं बोलायला तयार नव्हती. दिव्यांकडे दुर्लक्ष करून काळोख पहात होती.

“ आज तुला कांहींतरी झालंय. ” मी म्हणालों.

तिनं हुंकार दिला. तिची नजर अद्यापही माझी, उजेडाची दखल घ्यायला तयार नव्हती.

“ काय झालंय ? ” मी विचारलं.

“ मी वेगळी आहे, विन्या. ” ती तुंबलेला आवेग एकदम बाहेर फुटावा तशी म्हणाली, “ मी कुणाकुणासारखी नाहीं, माझं सगळंच फार विचित्र आहे, वाईट आहे, गलिच्छ आहे. ”

“ पण झालंय काय तें तरी सांगशील ? ” मी पुन्हा विचारलं.

“ ऊर्मि अहमदाबादला जाणार. ” ती विलक्षण घायाळ सुरांत उद्गारली.

“ मग त्यांत एवढं काय झालं, इतका त्रास करून घेण्यासारखं ?” मी विचारलं.

“ तुला माहीत नाहीं. ” तिचा सूर रोषाचा होता. “ ती नाहीं तर जगण्यांत अर्थ नाहीं. ”

“तिच्या मनःस्थितीची नीट कल्पना मला अद्यापही आली नव्हती.

“ जगण्याचा अर्थ हल्लीं फार स्वस्त झालेला दिसतो ! ” मी किंचित् चेष्टेच्या सुरांत म्हणालों.

“ मला फार महाग पडतो आहे. ” ती यावर म्हणाली.

“ परत येणार ना ती ? ” मी आतां मनापासून जरा गंभीर होत विचारलं.

“ नाहीं. ती परत येणार नाहीं. तिचं लग्न होणार. ” ती म्हणाली.

“ हॅ से रे ! मग वाईट काय आहे यांत ? ” तिच्या दुःखाचं, विषादाचं आश्चर्य वाटून मी विचारलं.

“ मला नाहीं पसंत तें ! ” ती उसळली. तिच्या सुरांत कमालीचा त्वेष जाणवला, चीड जाणवली.

हिला पसंत नाहीं ! ही कोण ? उर्मिलावर हिचा एवढा कसला अधिकार ! तिच्या शब्दांतला स्वामित्वाचा भास मला आवडेना

अनुक्रमणिका

नाहीं, पटला नाहीं. किंचित्काल गप्प राहून मी विचारलं, " पण मिलाला हें पसंत आहे कीं नाहीं ? "

तिच्या तोंडून तीव्र उष्णतेचा एक उद्गार निघाला. ती म्हणाली, " मी तें तिला विचारलं नाहीं. पण तिला एवढा कणा असता तर काय हवं होतं ? बुळी आणि हळूबाई आहे ती. कुणीतरी ठरवलं आणि ती ' हो ' म्हणाली. सांगतांना सुद्धां लाजून लाल होते. "

" म्हणजे तिला आवडलंय तें. " मी उघड दिसणारा निष्कर्ष काढला.

" हो. " तिचा सूर आक्रमक होता. " आवडलंय—"

" झालं तर मग ! " मी विजयाच्या खुषींत उद्गारलों. " तुझ्या माझ्या पसंतीचा आतां यांत काय सवाल ? "

" तुझ्या नाहीं, पण माझ्या आहे. " ती टांगून म्हणाली. " वर्षभर आम्ही दोघी एकत्र राह्यलोंय. "

" मित्रा, " मी लहान मुलाला समजवावं तशा सुरांत तिला म्हणालों, " दुसऱ्या माणसाच्या आयुष्यावर हक्क सांगण्याला एवढं कारण पुरेसं होऊं शकत नाहीं. "

" कां नाहीं ? " तिनं उलट विचारलं. मला तिचा प्रश्न आडमुठा आणि बालिश वाटला.

मी म्हणालों, " हें बघ, आतां तुझी न् माझी मैत्री आहे. चांगली दाट आहे. लोक आपल्याबद्दल पुष्कळ बोलतात—"

" खोटं आहे तें. " ती ताड्दिशी म्हणाली.

" हो. " मी, जरा चमकत म्हणालों, " पण समज, उद्यां तुझं लग्न ठरलं—"

" नाहीं म्हणते ना ! " ती ओरडली. सूर फाटला इतकी ओरडली. तिच्या डोळ्यांत एक विचित्र भाव चमकून गेला. मुद्रा वेडीवांकडी झाली. पुरुषी ओठ हिंस्रपणें विलग पडले, थरथरत राहिले.

मी अबोलच झालों. काय झालं हें मलाही समजलं नाहीं.

जरा सावरत, वर वर शांत होत ती म्हणाली, " तें सोडून बोलत जा तूं. मला तें बोललेलं आवडत नाहीं. "

दुसरं कांहीं त्या क्षणीं तरी मला सुचत नव्हतं. मी गप्प राहिलों. आणि मध्येंच जायचं उठून तिनं सायकल उचलून उभी केली. जायलाच निघाली.

" मित्रा ! " मी तिला रोखलं. " मित्रा; कांहीं चूक झाली असेल माझ्याकडून तर त्याबद्दल माझ्यावर रागव, शिक्षा सांग. पण अशी कसलाच खुलासा न करतां निघून जाऊं नकोस. "

" चूक माझीच झाली. " ती विषादाच्या स्वरांत पुटपुटली. " पुन्हां भेटेन मी तुला—"

" पण आतां काय तें मनमोकळेपणानं तूं सांगितल्याशिवाय मी तुला सोडणार नाहीं. "

मी सत्याग्रह आरंभला. " अशीच गेलीस तर आपली मैत्री इथेंच संपली. "

ती अक्षरशः कुचंबली. घालूं नये तें संकट, तो पेंच मी तिला घातला होता आणि तो सोडवणं तिला फार अवघड झालं होतं. किंचित् काल तिच्या मनांत एक तुमुल संघर्ष झाला. मग सायकल

अनुक्रमणिका

ज़मिनीवर दाणदिशीं ढकलून देऊन ती पुन्हा माझ्या समोर येऊन बसली. " हं—ऐक एकदांचा. " फणफणतच ती म्हणाली.

त्या दिवशीं तिनं प्रथमच मला स्वतःबद्दल सांगतवार, खरं आणि पुष्कळ ऐकवलं. कधीं शब्द तिला प्राणांतिक यातना देत होता, तर केव्हां शब्दांचा अनावर ओघ तिच्या ओठांवाटे तिच्या इच्छेविरुद्ध प्रकट होत होता. केव्हां पाठ केल्याप्रमाणें ती विमनस्कपणें बोलत होती तर कधीं तोंडून उमटत होतं त्यानं तीहि थक्क होत, हादरत, कळवळत होती. समोर दूरवर बंगल्यांचे दिवे बंदराच्या दिव्यासारखे लुकलुकत होते. लांबवरून माणसांच्या आणि वाहनांच्या आवाजांचा घुमारा तरळत आमच्यापर्यंत पोंचत होता. भोंवती काळोखाचा समुद्र अथांग वाटावा असा पसरला होता. आभाळांत खूप चांदण्या क्षीणपणें चमचमत होत्या. पुढें बसलेली मित्रा मला बाह्याकृतीहून फारशी जास्त दिसत नव्हती. तिचे बांगड्या नसलेले मुंडे हात वारंवार पवित्रे बदलत होते. कुंकू नसलेला गोरटेला उभट परुषी चेहरा सारखा दिशा पालटत होता. तिची बैठक पुन्हा पुन्हा चाळवत होती. आणि शब्दांचा एक अनियमित स्रोत तिच्या तोंडून अखंडपणें बाहेर पडत होता.

वयाच्या चौदा पंधराव्या वर्षापासून आपल्यांतला वेगळेपणा तिला प्रथम जाणवूं लागला होता. इतर मुलींशीं तो मनोमन पडताळून पहाण्यांत तिला सुरुवातीला कुतूहल वाटे, मौज वाटे--थोड्या अर्भकाला आपल्या हाताच्या थोटकाशीं खेळतांना वाटे तसली. पुढें या पोटींच हळूहळू एक कांचणारी, महत्त्वाच्या क्षणीं मागें रेटणारी, दडपणारी, गूढपणें कासावीस करणारी आणि प्रत्यही अधिकाधिक त्रासदायक होणारी मर्यादा तिला जाणवूं लागली होती. दिवसगतीनें या मर्यादेची दरक्षणीं नवीं रूपं घेऊन भेवडावणारी एक राक्षसी भिंत तयार झाली होती. आणि ही भलीमोठी, भयावहपणें वाढणारी भिंत, केव्हांतरी कोसळून चिरडून टाकण्याच्या अखंड धास्तीखालीं तिला दाबून, तिच्या नैसर्गिक सुखांपासून, त्या सुखांच्या केवळ कल्पनांपासून विचारांपासूनही पाशवीपणें तिला दूर ठेवीत आली होती, तडफडायला, चिडचिंडायला लावीत आली होती. कासावीस करीत होती. एकीकडे अगतिक बनवून एका वेगळ्या, विचित्र आणि आणि ...प्रवहपणें सुखद अशा वाटेनं तिला पुढं रेटीत राहिली होती. ...त्याच्या माणसांनीं भरलेल्या घरांत मित्राची दारुण कुचंबणा झाली होती. एक पुरुषी, आडदांड, वेगळी मुलगी म्हणूनच घर तिला ओळखत होतं आणि त्याच्यापलिकडे तिच्या अवस्थेची किंचित् अधिक जाणीव तिच्या आईला होती, परंतु त्याबाबत कांहीं करण्याचं, ...लण्याचं तिच्या मनांत येत नव्हतं. अशाच ओढघस्तींत मित्रा मॅट्रिक झाली आणि कॉलेजमध्यें नांव दाखल करतांच तात्काळ, पहिल्या संधीला तिनं होस्टेलमधलं वास्तव्य पत्करलं. घरांतला कोंडमारा इथं संपेल अशी तिची अपेक्षा होती आणि तसा तो संपलाही. लाजऱ्या बुजऱ्या, सुंदर, नखरेल, नाजुक मुलींच्या तिथल्या सहवासांत तिला ऐकाएकीं एक स्वस्थता वाटूं लागली. ओढघस्त कमी झाली, ताण ढिला पडला, करकचून बसलेला कांहीं पीळ सु... मादांच्या कळपां... नर मिरवावा तशी मित्रा लेडीज ...म ...मध्यें राहून वावरूं लागली. एकाद्या पुरुषी चाळ्याचं चुंबनाचं

या इकडे, बघा हा कुर्रेबाज मोर
मिरवतो आहे बदकांत, कोंबड्यांत आणि कबुतरांत
मान मिचकावित--आपली उंच पातळी
अन् झडता पिसारा—जणुं मुलींच्या कॉलेजांतला
नाजुक प्राध्यापक, तुकतुकीत रुबाबांत
डोळ्यांनीं चांचपत चांचपडत वावरणारा.

आलिंगनाचं वा उद्‌गाराचं तिथं कुणालाच कांहीं वाटत नव्हतं; किंबहुना स्वागत होत होतं. अशा वागण्यानं तिथं मंजुळ हास्याच्या लकेरी उठत, गुदगुल्या झाल्यागत उद्‌गार उमटत, आणि लटक्या लाडिक विरोधाची नाजूक फैर झडे. मित्राला हेंही आवडलं होतं. पुरुषाचा वाराहि तिथं नव्हता आणि एक प्रकारचं मुक्त स्वातंत्र्य तिथं होतं. कांच होता तो विनमहत्त्वाच्या कांहीं गोष्टींतल्या शिस्तीचा नियमितपणाचा. हा पुष्कळ सुसह्य होता. यांतच उर्मिला शहा मित्राला रूम पार्टनर म्हणून आली. अत्यंत नाजुक, गोंडस, कश्मिरी कातडीच्या या रूपवान मुलीच्या स्नेहाळ सहवासांत मित्रा विलक्षण सुखी झाली. नवख्या उर्मिलाचा तिनं येता क्षणीं ताबाच घेतला, ध्यास घेतला. तिच्यावर भेटींचा आणि रुचिर शब्दांचा वर्षाव केला. जवळ जवळ अष्टौप्रहर तिला ती आपल्या सहवासांत बाळगूं लागली; तसा तिचा कटाक्ष राहूं लागला. इतर कुणाला ती उर्मिलाच्या आसपास येऊं देत नव्हती. उर्मिलालाही तिच्या स्वतंत्र कारणांनीं हें आवडलं. तिच्या नाजूकपणाला हें मानवलं. तीहि कुणाच्या तरी आधारासाठीं आसुसलेली मुलगी होती. दोघी जोडीनें सर्वत्र वावरत. एकत्र जेवत. एका कपांतला चहा, एका ग्लासांतलं पाणी पीत. रात्रीं शेजारीं एकमेकींच्या कुशींत झोंपत. अशावेळीं मित्रा करी तें प्रेम उर्मिलाला आवडे. किंचित् विचित्र वाटूनही ती तें करून घेई, त्याला प्रतिसादही देई. प्रथम नाविन्य म्हणून आणि नंतर संवय म्हणून तिनं हें चालू ठेवलं.

आणि अशा वर्षभरानंतर आतां ती लग्न करण्यासाठीं कायमची अहमदाबादला जाणार होती. कधींच परत येणार नव्हती, मित्राला मिळणार नव्हती, मित्राच्या कुशींत झोंपणार नव्हती. मित्राला हें मंजूर नव्हतं. असं होणं अपरिहार्य आहे हेंच तिला मंजूर नव्हतं.

" अजब आहे. " सारं ऐकून सुन्न होत, माझ्या नकळत मी म्हणालों.

" असेल. " ती उलट, उद्दामपणें म्हणाली. " पण असं असूं नये असं थोडंच आहे ? "

" हेंच कायम टिकावं हा हट्ट तरी निदान असूं नये. " मी म्हटलं.

" तो काय म्हणून ? " तिनं प्रश्न टाकला.

" हें अनैसर्गिक, विचित्र, वाईट आहे म्हणून. " मी म्हणालों.

" पण तेंच कायम असेल तर ? " तिनं विचारलं.

" तरीही तेंच. " मी उत्तरलों. " तुझ्या बाबतींत हें एकवेळ कायम धरलं तरी उर्मिलासारख्या निष्पाप, सरळ कृतीच्या आणि चार चौघींसारख्या मुलीचं काय ? "

" मी तो विचार काय म्हणून करायचा ? "

मित्राचा सवाल उद्धट होता.

" आपल्या सुखाच्या विकृत कल्पनेनं आणि हव्यासानं तुझी सदसद्विवेक बुद्धि तूं अद्याप मारली नसशील तर करायला हवास. " माझं डोकं आतां चढलं होतं.

" बाजूला राहून तुला ही सदसद्विवेक बुद्धि सुचणं सहाजिक आहे. " मित्रा कमालीच्या कुत्सितपणें म्हणाली. " परिस्थितीची कल्पना तुम्ही लोक नेहमींच चार हात दूर राहून करतां. वर उपदेश करतां सल्ले देतां. टरेबाजीसुद्धां करतां. "

" मी टरेबाजी करीत नाहीं. " कांहींसा वरमून मी पुटपुटलों. " मी फक्त, मला काय वाटतं तें बोलतों आहे. नको असेल तर नाहीं बोलत. " हात बांधून मी गप्प बसलों.

तिचाही पारा जरा उतरला.

" तुला—तुला कल्पना नाहीं विन्या, " ती बऱ्याच सौम्य, जवळजवळ मृदु सुरांत म्हणाली. " मी तिची खूप काळजी घेते. एकाद्या नाजुक फुलासारखी तिला जपते, खुलवते. तिच्याबद्दल मला फार वाटतं आणि ती माझं सारं आवडीनं करते. एकादी बायकोही नवऱ्याचं इतकं करणार नाहीं. "

मला आतां उबग आली होती. कसाबसा मी म्हणालों, " तूं म्हणतेस त्यावर माझा विश्वास आहे मित्रा. पण तें मला पटत नाहीं, पटणं शक्य नाहीं. मला त्याची कल्पनाच करतां येत नाहीं. वाटलं तर मला गाढव म्हण. बुद्दू म्हण. मी आहे हा असा आहे. तूं सांगितलंस त्यानं मला फार मोठा धक्का बसला आहे. माला विचारही करवत नाहीं. यावेळीं मला क्षमा कर. मला आतां जाऊं दे. "

" मला वाटलंच होतं. " ती माझ्याकडे पहात, धुमसत उद्गारली. " म्हणून तर टाळत होते सांगणं. पण तूंच सारं मागितलंस. आणि आतां अंगचोरपणा करतो आहेस. तूं भ्याड आहेस. "

मी यावर चकार शब्दही बोललों नाहीं.

" मला तुझ्या आधाराची जरूर नाहीं. " तीच पुढें कटु शब्दांत म्हणाली, " मला कुणाच्याच आधाराची जरूर नाहीं, मदतीची नाहीं. सल्ल्याची आणि उपदेशाची तर नाहींच नाहीं. मी समर्थ आहे सगळ्याला. तूं खुशाल रहा एका बाजूला कोरड्या अंगानं. मग तर झालं ? " आणि मग एकाएकीं रुष्ट, नाखूष सुरांत तिनं विचारलं, " पण मला तूं कायमची तर तोडून टाकणार नाहींस ? आपली मैत्री रहायला तुझी हरकत आहे का ? तसं असलं तर तसं सांग. म्हणजे पुन्हा मी तुला भेटणार नाहीं. त्रास देणार नाहीं. तुझी चौकशीही करणार नाहीं. उगीच तुझी माझ्यासारख्या वाईट मुलीमुळें बदनामी व्हायला नको. "

मी विरघळायला तिचे एवढे रुष्ट, बोचक शब्द पुरेसे होते. मी म्हणालों, " मित्रा, आपल्या मैत्रीचा यांत बिलकुल संबंध नाहीं. ती आहे तशीच आहे. तुझ्याबद्दल मला सहानुभूतीही आहे. पण जें समजत नाहीं तें पटलं असं कसं म्हणू ? मात्र एकच विचारतों. तूं कायमची अशीच रहाणार ? "

" ऊर्मीबरोबर. " ती खंबीर शब्दांत उत्तरली. जागची उठून उभी राहिली. मला ' चल ' म्हणाली.

त्या दिवशीं—किंवा खरं तर रात्रीं—अधिक न बोलता आम्ही एकमेकांचा निरोप घेतला.

त्यानंतर, प्रबळ अनिच्छा मोडून मी मित्राला पुन्हा भेटलों, हट्टानं वारंवार भेटत राहिलों. माझा विरोध, नापसंती मी सोडून दिली नाहीं तरी मनाच्या एका कप्पांत कुलूपबंद करून ठेवली. आग्रहानं आमचे पूर्वीचे संबंध मी तसेच कायम राखले. मला मित्रा हवी होती. तिलाही मी हवा होतों. बाकी सर्व माझ्या दृष्टीनं दुय्यम महत्त्वाचं होतं. माझ्या बाजूनं बोलण्यांत, वागण्यांत येणारा प्रत्येक अडसर, जाणवणारं काडीमात्रही अंतर मी जिद्दीनं कापून, मोडून काढत होतों. आणि आनंदाची गोष्ट म्हणजे मित्राच्या बाजूनं मला सहकार्य मिळत होतं. त्या रात्रीं माझ्याकडे तिनं दाखवलेला मन-मोकळेपणा तिनं आंखडता घेण्याऐवजीं तसाच चालू ठेवला. त्यांत माझ्या मतपरिवर्तनाचा अट्टाहास नव्हता; सहाय्याची अपेक्षा नव्हती, औपचारिक दुजोऱ्याची देखील अपेक्षा नव्हती. मी विश्वासू आहे एवढं तिला माहीत होतं. आणि मन हलकं करण्यांतलं सुख तिला कळलं होतं. उर्मिलेच्या नियोजित लग्नांत आपण कसकसे अडथळे आणतों आहोंत, तें घडूं नये म्हणून हुषारीनें कोणकोणते प्रयत्न करतो आहोंत, तें तिनं माझ्याकडे सांगितलं. उर्मिलेची तिनं तिच्या या होऊं घातलेल्या लग्नाबद्दल ऊठ बस कठोर निर्भत्सना करणं आरंभलं होतं. लग्नाबद्दल तिच्या मनांत भय वाढेल असं कांहीं कांहीं ती तिला रोज रंगवून, सजवून सांगूं लागली. ती तिच्यावर किरकोळ निमित्तांनीं चिडूं, संतापूं लागली. तिच्यापासून दूर झोंपूं लागली, तिच्याशिवाय फिरूं, जेवूं लागली. आणि हें सर्व कां, हें कळावं अशी सावध खबरदारी तिनं आपल्या प्रत्येक [illegible] घेतली होती. उर्मिलेनं अविवाहित रहायचं ठरवल्यास तिच्यासाठी आपण एकाद्या चांगल्या पगाराच्या ऐषआरामी नोकरीची वाटल्यास आपल्यासोबत परदेशगमनाची देखील सोय करूं शकूं असं तिनं उर्मिलाच्या कानीं नाना परींनीं घातलं. तिला मोह पडेल अशीं स्वातंत्र्याचीं, श्रीमंतीचीं, परदेशांतल्या वास्तव्याचीं अत्यंत आकर्षक आणि अतिरिक्त चित्रं ती आपल्या सर्व कल्पनाशक्ति एकवटून तिच्यापुढें रंगवीत राहिली. तिला हेवा मत्सर वाटावा म्हणून कदम आडनांवाच्या एका कुरूप, वाह्यात मुलीशीं तिनं मैत्री वाढवली आणि एवढ्यानंहि आपल्या मनासारखं होणार नाहीं असं पाहून मित्रा उर्मिलाच्या डायरींतला तिच्या भावी नवऱ्याच

बोलून, त्याला पुरुषी शैलींत निनांवी आणि बीभत्स पत्रं नियमितपणें पाठवूं लागली. त्यांतलीं वर्णनंही तिनं मला ऐकवलीं. याचा कांहीं ना कांहीं परिणाम होईल अशी मला मनोमन भीति होती; परंतु मित्राला त्याची तिळमात्र खात्री वाटत नव्हती. दिवसगतीनें ती जास्तच निकराला येत होती, अधिक काय करावं तें तिला समजत नव्हतं. आरंभाला असलेला प्रयत्नांपोटचा उत्साहही पुढें उरला नाहीं आणि मित्रा पुन्हा बेचैन, भयाण, ओढलेली दिसूं लागली. तिचे पुरुषी, रुंद खांदे पडलेले दिसूं लागले आणि डोळ्यांभोंवती काळीं वर्तुळं उमटलीं.

एक दिवशीं बोलण्याच्या ओघांत मध्येंच तिनं मला विचारलं, " विन्या, तूं दारू कधीं प्यायला आहेस ? "

मी तिचा रोख न कळून साभिमान उत्तरलों, " हो. पुष्कळ वेळा. संधि मिळाली कीं सोडत नाहीं. बरं असतं. मन कसं हलकंफूल होतं. "

किंचित्काळ ती मुग्ध राहिली. मग म्हणाली, " कुठं मिळते तुला ती ? "

" कशाला ? " मी—जरा चमकूनच विचारलं.

" आणखी कशाला ? मला हवी आहे ती. " ती सरळच म्हणाली. तिच्या सुरांत निश्चय आणि निर्विकारपणा होता. " मला आणून दे. " स्वस्थपणें पर्स खोलत ती म्हणाली. पर्समधून दहाच्या तीन नोटा काढून तिने माझ्यापुढं धरल्या.

" तुझा विचार काय आहे, मित्रा ? " पुष्कळ दिवसांनीं माझा जुना, हटकण्याचा सूर उमटला. माझाही त्याला इलाज नव्हता. " तूं दारू पिणार ? "

" मग काय अशीच रात्रंदिवस एकसारखी तडफडून कधींतरी कुत्र्याच्या मोतीनं मरून जाऊं ? " तिनं तापल्या सुरांत उलट विचारलं. " तुझी तरी काय अपेक्षा आहे ? "

" दारूच्या नशेंत आयुष्यांतले महत्त्वाचे प्रश्न विसरूं पहाणं हा शुद्ध पळपुटेपणा आहे. " मी जोरानं म्हणालों.

" आणि आपण सगळे काय शूरवीर आहोंत ? " तिनं विचारलं. " लढाया लढून धारातीर्थी देह ठेवण्याचा काय आपण मक्ता घेतला आहे ? तूं घेतला आहेस हा मक्ता ? कीं मी घेतला आहे अशी तुझी विपरीत समजूत आहे ? "

" माझी कांहीं समजूत नाहीं—" मी कोंडींतून आडमुठी पळवाट शोधूं लागलों.

" गाढव आहेस ! " ती धुमसत्या शांतपणें म्हणाली. " तूं पुढारी व्हायला हवा होतास. छापील संदेश देऊन दुसऱ्याच्या दुःखावर आणि आयुष्यावर फुकटची तिलांजलि द्यायला तुला कांहीं वाटत नाहीं. मी काय सोसते आहे त्याची तुला काय काळजी ? जगणं असह्य झालं आहे मला आणि मरणं आवडत नाहीं. एका भयंकर कात्रींत मी दिवसरात्र चिरडून, पिरगळून निघते आहे. एकाचवेळीं मी सीमेची दुष्ट होते आणि फार फार दीनही असते. मी बेदरकार होते आणि त्याचवेळीं चिंतेनं उरीं पिचत असते. आरडून ओरडून कशाचा तरी पुरा विध्वंस करावा ही तिडीक मस्तकांत असतांनाच कंठ ... कोंडलं रडूं वाट मुकांत कोरडा आक्रोश करीत रहातं. धाय ...

झालाच पाहिजे ...

दिल्ली दि. ११-१०-१९५९
(विजयादशमी)

प्रिय प्रभा हीस —

सप्रेम आशिर्वाद वि. वि.

तुझा गोड निरोप घेऊन निघालो तो इकडे आज सकाळींच पंजाब मेलनें सुखरूप पोहोचलो.

घर सोडल्यापासून माझे मुक्याचे व्रत संपलें. कारण प्रवासांत व इकडे पूना गेस्ट हाऊसच्या दिल्ली शाखेंत मला भाटासारखी बडबड करावी लागत आहे. सध्या पुण्यांत व सबंध महाराष्ट्रांत " संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे " या वावटळीसारख्या चळवळींच्या परिणामाची सुखस्वप्नें साकार होणार म्हणून जी एक आनंदाची लाट पसरली आहे त्याचे यथोचित वर्णन इकडे दिल्लीतील महाराष्ट्रीयांपुढें करतांना माझे दिवसच्या दिवस निघून जातील कीं काय असे वाटतें.

आज आल्याआल्याच आमची व श्री चंदोपंत सरपोतदार यांची मुलाखत झाली. अर्थात् त्यांच्याच पूना गेस्ट हाऊसमध्यें माझा मुक्काम आहे. तेव्हां त्यांची गांठ पडली तर काय नवल ? पण त्यांच्याकडे आपल्याकडील बरीच महाराष्ट्रीय मंडळी उतरत असल्याकारणानें मला परप्रांतांत आल्याची बिलकूल जाणीव सुद्धां होत नाहीं.

पूना गेस्ट हाऊसच्या लक्ष्मीरोडवरील, पुणें येथील त्यांच्या मुख्य आराम निवासस्थानांत त्यांच्या वाढदिवसानिमित्त आपण अनंतचतुर्दशी दिवशीं समक्ष गेलों असतां, जे उत्सवातींल वातावरण आपल्याला दिसून आलें, तेंच वातावरण करोल बागमध्यें, बर्लिन रोडवरील, कृष्णा मार्केटजवळच्या त्यांच्या दिल्ली शाखेंत रोज अनुभवास येतें, असें इकडील मंडळी सांगतात. अशा तऱ्हेच्या घरगुती व उत्साही वातावरणांत आल्यावर प्रवाशांना घरापेक्षां इथें कांहीं कमी नाहीं असें वाटल्यास त्यांत त्यांच्या घरच्या मंडळींचा काय दोष ? कुणाला तितकींच उणीव भासत असल्यास त्यांनीं सहकुटुंब, सहपरिवार यावें, श्री. चंदोपंत इकडे सर्वांच्या सेवेस अगदीं तत्पर असतात.

संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे. अगदीं मुंबईच काय पण दिल्लीसह झालाच पाहिजे. श्री. व सौ. चारुदत्त सरपोतदार यांना नमस्कार सांगणे. कळावें.

तुझा
चंदा

मोकळून रडावंसं वाटतं आणि त्याचवेळीं ऊर्मीचा कुस्करून कुस्करून चोळामोळा करावा असा आंधळा त्वेष चढतो. आणि मी कांहींच करूं शकत नाहीं. नुसतं सोसणं, स्वतःला ओरबाडून ओरबाडून रक्तबंबाळ करणं, घुसमटणं, तगमगणं. मरणप्राय! त्यापेक्षां भयंकर! आणि तूं मला पळपुटेपणा कशाला म्हणतात तें सांगतोस!"

यावर मी काय बोलणार?

"रोज उठते आणि हें सारं मी नव्यानं सोसते. हें संपतच नाहीं. हें कां, याला उत्तर नाहीं. मी अशीच, एवढंच उत्तर. ऊर्मीचा नवरा इथं कां यावा याला काय आहे तुझ्याकडे उत्तर?"

मी चमकलों. ऊर्मीचा भावी नवरा इथं आला होता हें मला नव्यानं कळत होतं.

"तो आला आहे इथं." ती सांगत होती. "त्याच्यावर कसला परिणाम झालेला दिसत नाहीं. तो तिला रोज भेटतो. तिला बाहेर नेतो. दोन दोन, तीन तीन तास परत आणत नाहीं. काल रात्रीं दहा वाजले. तिचं लग्न व्हायचं आहे म्हणून रेक्टरही कांहीं करीत नाहीं. मी ऊर्मीला विचारलं तर ती कसला खुलासा करीत नाहीं. उडवा-उडवी करते. गप्प पडून रहाते. काल मी तिच्या तोंडांत मारली. तशी किंचाळून तिनं मला विचारलं, "तूं कोण मला मारणार?" "माझा तुझा संबंध नाहीं." म्हणाली. मी तिला उगीच छळते, त्रास देते, मी दुष्ट आहे असं ती रात्रभर पुन्हा पुन्हा म्हणत होती आणि रडत होती. सकाळींच तिनं, आपल्याला खोली बदलून मिळावी असं रेक्टरला जाऊन सांगितलं आहे."

"कारणासकट?" मी जरा भयानंच विचारलं.

"तसं वाटत नाहीं." ती कसला तरी हिशेब करीत म्हणाली. "रेक्टरच्या वागण्यांत मला तसं दिसलं नाहीं. मीहि मुद्दाम गेले होते नंतर कांहींतरी कारण काढून. पण तिला खोली बदलून मिळणार." आतां तिचा सूर कमालीचा काबेबाज अगदीं पाताळ-यंत्री वाटत होता. "माझ्या खोलींत बहुतेक मीरचंदानी येईल. ती निर्लज्ज, मिशीवाली, बेढब मुलगी. अंगाला दुर्गंधी मारणारी. पण मी तिला घालवून लावीन. तें सोपं आहे." थोडा वेळ, कसला तरी कट रचावा तशी ती मुग्ध, एकाग्र, अंतर्मुख बसून होती. "मग काय?" तिनं एकदम मला हटकलं. "तूं दारू नाहीं आणून देत?" तिच्या सुरांत रोखठोकपणा होता, अपेक्षा नव्हती.

"अग माझा कांहीं तो रोजचा उद्योग नव्हे." मी जरा हलक्या सुरांत, समजावणीच्या आविर्भावांत म्हणालों. "कुठं कधीं सहजी मिळाली तर घेतों, इतकंच."

"ठीक आहे." तिनं नोटा पर्समध्यें कोंबल्या. मी कुणी परका असावा तसा आपादमस्तक ती मला पुन्हा पुन्हा न्याहाळीत राहिली. तिचे काळ्या वर्तुळांतले थिजले डोळे लुकलुकत होते. अंदाज घेत होते.

"माझं दुसरं एक काम कर." ती म्हणाली.

"कुठलं?" मी विचारलं.

"करशील का? मला उपदेशाच्या चार गोष्टी सुनावशील?" तिचा सूर अधिकाराचा, वर्चस्वाचा होता.

मी कांहींच म्हणालों नाहीं.

"ऊर्मि आणि तिचा तो कुठं जातात, काय करतात तें तूं शोधून काढ." ती मला सांगूं लागली. "आणि मला तिथं ने."

"कशाकरतां?" मी विचारलं.

"ने आणि पहा." ती चमकल्या डोळ्यांनीं, फुलल्या नाक-पुड्यांनीं म्हणाली. तिचा श्वास जोरजोरानं चालला होता.

"नाहीं!" स्वतःवरचा ताबा सुटून मी बोललों.

"काय म्हटलंस?" तिचे डोळे किलकिले झाले. "पुन्हा म्हण–"

"मला असलं कांहीं सांगूं नकोस. मी हें करणार नाहीं. मला याच्याशीं कर्तव्य नाहीं. हें वाईट आहे." मी भराभर सुचेल तें वेड्यासारखा बकत गेलों." तूंही हें करूं नकोस, मित्रा, आपण कोण आणि हें काय बोलतों! हें काय करतों! मला माझी लाज वाटते, मित्रा, तुझी लाज वाटते. आपण पागल आहोंत—ठार पागल!"

"तूं पागल आहे..." ती ओठांतल्या ओठांत पुटपुटली. "तूं भेकड आहेस. षंढ आहेस..."

माझा निरोप न घेता ती निघून गेली. आणि कसाबसा खोलीवर पोंचून मी खूप रडलों. घसा, तोंड, डोळे दुखेस्तोंवर रडलों. वेड्यासारखा रडलों. मित्राला पुन्हा भेटायचे नाहीं, कधींही भेटायचे नाहीं असं मी त्या रात्रीं ठरवून टाकलं. ईश्वराला साक्ष ठेवून हा निर्धार पक्का केला.

आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं माझ्या खोलीवर लेडीज होस्टेलचा प्यून हजर झाला. "रेक्टरबाईंनीं बोलावलंय तुम्हांला. आतांच्या आतां चला." तो म्हणाला. "आहांत तसेच चला. देवस्थळी-बाईंनीं रात्रीं झोपेच्या पुष्कळ गोळ्या घेतल्या. इस्पितळांत हलवलंय त्यांना. तुम्हांला बोलवलंय कांहीं विचारण्याकरतां."

माझे पाय गळले, डोकं भरभरलं, मला ब्रह्मांड आठवलं. पण यालाही अर्थ नव्हता. कशालाच अर्थ नव्हता. मी तसाच त्याच्या मागून रेक्टरकडे गेलों. तिथं आणखीही एकदोन परिचित चेहरे होते. एक अपरिचित होता. त्या सर्वांनीं मला संशयानं वारंवार न्याहाळलं. रेक्टरनीं अनेक उलटसुलट, वेडेवांकडे प्रश्न विचारले. खोदून खोदून चौकशी केली. माझ्यामुळं हें झालं असावं असा आरोपही सावधपणें ध्वनित केला. मी कोणताच खुलासा केला नाहीं. अनेक प्रश्नांना उत्तरं देण्याचं नाकारलं. कांहींना आडमुठीं उत्तरं दिलीं. कांहींना खोटीं उत्तरं दिलीं. त्यांच्या आरोपाचा अव्हेर ना स्वीकार, कांहींच केलं नाहीं. ऊर्मिलाकडून त्यांना बरं समजूं शकलं असतं, पण, तिच्या कांहीं कारणांनीं असेल, तिनें कांहीं सांगितलेले दिसत नव्हतं. अखेर मला जायला सांगण्यांत आलं.

मित्रा होती त्या इस्पितळांत मी गेलों नाहीं. जाऊन मी काय करणार होतों? न रहावून मी फोन केला. तिची चौकशी केली. ती अद्याप शुद्धींत आली नव्हती आणि तिची प्रकृति चिंताजनक होती असं मला सांगण्यांत आलं. उपाय चालू होते असंही कळलं.

वारंवार मी फोन केले. सुमारे सहा तासांनंतर मित्रा शुद्धीवर आल्याचं समजलं. मित्रा जगली. आतां तिला भीति नाहीं असं फोन-

(पान ४८ वर पहा) वड

माझ्या मनांतला इरॅसमस

विठ्ठलराव घाटे

वेळ मिळाला—आणि अलीकडे तो पुष्कळच मिळतो—म्हणजे मी माझ्या मनापाशीं बसत असतों. त्याची फार वर्षांची तक्रार होती. ती खरी होती. आजवर त्याची मी बरीच हेळसांड केली. परंतु त्याला वाटते इतकी मात्र नाहीं. दुसऱ्यांचीं मनें सांभाळण्यांतच जन्मभर मी जिवाचा आटापिटा केला, अशी त्याची तक्रार आहे. दुसऱ्यांच्या मनाकडे पाहात होतां म्हणजे माझ्या मनाकडे दुर्लक्ष होतें असें नव्हे. उलट दुसऱ्यांचीं मनें सांभाळतांनाच माझ्या मनाचा सांभाळ होत होता. पण त्याला तें पसंत नाहीं. थोडें आप्पलपोटें आहे तें. कांहीं का असेना, आतां चुकांची भरपाई करीत आहे. तसें पाहिलें तर अशा चुकांची भरपाई कधींच होत नसते. मनाच्या समाधानासाठीं सारवासारव करीत असतो. त्यालाहि तें मंजूर आहे.

आमचा समझौता झाल्यावर मनाकडे मी जरा जवळून पाहूं लागलों. मला वाटलें होतें इतकें तें साधें नाहीं. नाकासमोर जात नाहीं. आडवळणें दिसलीं कीं उनाड गुराप्रमाणें पटकन् तिकडे वळतें. नवे नवे रस्ते धुंडाळतें. रोमन लोकांची जॅनस नांवाची एक देवता होती. तिला मागें पुढें अशीं दोन तोंडें असत. रोम नगराचें रक्षण करण्याचें काम तिच्याकडे असल्यामुळें तिला नेहमीं मागें पुढें पाहावें लागे. म्हणून ही सोय केली होती.

माझ्याहि मनाला जॅनसप्रमाणें दोन तोंडें आहेत. परंतु तीं मागें पुढें नाहींत. मी सहसा मागें पाहात नसतों. मागें पाहिलें म्हणजे गति मंद होते. ठेंचा लागतात. मला तें नको आहे. माझ्या मनाला तोंडें आहेत तीं डावी उजवीकडे. कोणीहि माणूस किंवा प्रश्न समोर आला म्हणजे माझ्या मनाला त्याच्या दोन्ही बाजू दिसतात. बहुधा तो आपली एकच बाजू दाखवीत असतो. परंतु मला दुसरी दिसतेच. इतकेंच नव्हे तर ज्या बाजूची लपवाछपवी चालली असेल तिच्याकडे लक्ष अधिक जातें.

कधीं कधीं मला वाटत असे, मला बहुधा दोन मनें आहेत.—दोनच काय अनेक आहेत; आणि तीं आपसांत झगडत आहेत. पण तें खरें नाहीं. अनेक बाजू असल्या तरी मन एकच आहे आणि झगडा फारच झाला आणि त्यामुळें 'किं कर्म किं अकर्म' अशी अवस्था झाली तर सर्वांना काबूंत ठेवणारी आणि निर्णय घेणारी शक्ति एकच आहे.

माझी ही संवय जुनीच आहे. कोणी एखाद्या माणसानें किंवा पुस्तकानें एखाद्या प्रश्नाची एक बाजू सांगितली कीं तो सांगत असतांनाच माझ्यासमोर दुसरी बाजू ताठ उभी राहाते. आणि बजावून सांगते: मी पण आहे बरं का? " नगरला ॲडमिनिस्ट्रेटिव्ह ऑफिसर असतांना हजार दीड हजार शिक्षकांचें बरें वाईट करणें माझ्या हातीं होतें. एखादा मित्र मुद्दाम भेटण्यास येई आणि एखाद्या शिक्षकाची आवर्जून तरफदारी करी, गळहि घाली. मनाचें एक तोंड त्याचें बोलणें ऐकत असे. त्याला तें पटतहि असे. परंतु दुसरें तोंड त्याच वेळेस धोक्याची सूचना देत असे. तें म्हणे, 'गड्या, सावध राहा बरं का. हे गृहस्थ तुझे मित्र आहेत. चांगले आहेत. कबूल आहे. ज्याची वकिली करायला ते आले आहेत तो शिक्षकहि चांगला असेल. परंतु ज्या अनेक शिक्षकांना तुझ्यापुढें आपली बाजू मांडण्यासाठीं असा एखादा मित्र–वकील भेटला नाहीं त्याची काय वाट? त्यांचेंहि तुला पाहिलें पाहिजे ना? इतकेंच नव्हे त्यांची बाजू तुझ्यासमोर कोणी मांडली नाहीं तेव्हां तुलाच त्यांची वकिली तुझ्यासमोर केली पाहिजे."

आणि असेंच घडत असे. मित्रांची वकिली यशस्वी होत असे तर कधीं अनुपस्थित शिक्षकांची मीच केलेली वकिली. माझ्याकडून कांहीं काम करून घ्यायचें असेल तर मला भेटणें बरें नाहीं, भेटलेंच तर वकिली करणें बरें नाहीं, आणि वकिली केलीच तर ती तिखट-

मीठ लावून करणें अगदींच बरें नाहीं, हें त्यांना समजून चुकलें होतें. कांहींजण तर थट्टेनें म्हणत, तुमच्याकडून एखाद्या माणसाचें काम करवून घ्यायचें असेल तर त्याची थोडी माफक नालस्ती करावी. म्हणजे फत्ते! पण हें खरें नव्हतें. मी इतका भोळसट नव्हतो.

Will Durant हा अमेरिकन ग्रंथकार गेलीं चाळीस वर्षे जगाचा इतिहास लिहीत आहे. युरोप खंडामधील धर्मजागृतीबद्दल त्यानें जो भाग लिहिला त्यांत ल्यूथर आणि इरॅस्मस यांची तुलना केली आहे. या प्रकरणांत ड्यूरंटची प्रतिभा, प्रज्ञा आणि संयम यांनीं परिसीमा गांठली आहे. ल्यूथरबद्दल ड्यूरंट म्हणतो, ल्यूथर निर्भेळ कर्मवीर होता. नुसता निष्क्रिय विचार त्याला मान्य नव्हता. विचाराचें तावडतोब कृतींत रूपांतर केल्याखेरीज त्याला राहवत नसे. रूपांतर होत असतां ह्या विचाराशीं विसंवादी अशा कोणत्याहि विचारांना ल्यूथरच्या मनांत थारा मिळत नसे. त्याचें One track-mind होतें.

इरॅस्मस ल्यूथरच्या अगदीं विरुद्ध. ल्यूथरचें ज्ञान मर्यादित. वाचन बेताचेंच, तर ज्ञान क्षेत्रांत इरॅस्मस केवळ अपरसूर्य होता. तो प्रकांड पंडित लॅटिनसारखी, मृतभाषा सहजपणानें आणि नाजुकपणानें लिहीत असे आणि बोलत असे. तो संस्कृतीनें आणि निष्ठेनें युरोपीअन होता. ज्या ज्या प्रदेशांत पाश्चिमात्य संस्कृति आणि खिस्ती धर्म रूढ होता ते सारे प्रदेश त्याचे स्वदेश होते. साऱ्या देशांतील राजे, सरदार, पंडित त्याचें आपलेपणानें स्वागत करीत आणि साऱ्या देशांशीं तो समरस होऊन जाई.

इरॅस्मस कर्मशील नव्हता. विचार हेंच त्याचें कर्म आणि तेंच त्याचें धन. नुसता विचार करण्यांतच त्याला निर्मितीचें साफल्य लाभत असे. तो तसा कलावंत होता. तो भव्य आणि सुंदर विचार आपल्या मनोगुहेंतून उजेडांत आणी, त्यांच्याकडे लडिवाळपणें पाही आणि त्यांना सुंदर, नखरेल शब्दांचा पेहराव चढवी.

विचारापलीकडे जाण्याची इरॅस्मसची तयारी नव्हती. प्रत्यक्ष कृतीकडे तो पाठ फिरवीत असे. आणि आपल्या मनोगुहेच्या अंधारांत परत शिरत असे. ल्यूथरनें अनेकदां त्याची विनवणी केली; राजदंडाचा धाकहि दाखविला. दोघांचे मार्ग जुळते होते. परंतु इरॅस्मसनें ल्यूथरला साथ दिली नाहीं, त्यानें धर्मजागृतीचे नवे ताजे विचार साऱ्या खिस्ती जगाला दिले. जमिनीची मशागत केली; तिच्यांतून पीक काढणें त्याच्या नशिबीं नव्हतें; कारण तें त्याचें काम नव्हतें. तें श्रेय आडदांड, धसमुसळ्या ल्यूथरकडे गेलें. इरॅस्मसला त्याची खंत नव्हती. तो आपल्या विचारांतच रंगून गेला.

एवढ्यानेंच भागलें नाहीं. इरॅस्मसची प्रज्ञा इतकी चोखंदळ आणि प्रामाणिक होती कीं कोणत्याहि प्रश्नाच्या दोन्ही बाजू त्याला एकदमच दिसत. आणि त्या पटतहि असत. परिणाम असा झाला कीं त्याचें पाऊल पुढें पडलें नाहीं. तो अगतिक झाला. सत्याच्या दोन्ही बाजूंच्या कैचींत तो बेमालूम सांपडला आणि पुरेपूर चिरडला गेला. परंतु या अध्यात्मिक अपघातामधूनच इरॅस्मसला अमरत्व लाभलें. मरणांत खरोखर जग जगतें. वैचारिक मरणांत कांहीं महाभाग असेच अमर होतात!

मी महाभाग नाहीं. इरॅस्मसच्या पायापाशीं बसण्याची माझी योग्यता नाहीं. मी इरॅस्मसच्या संप्रदायांतला पाईक आहे. माझ्या मनाला सत्याच्या दोन्ही बाजू बहुधा दिसतात. आणि त्यांच्यांतील सत्यांश मला जाणवतो. सत्य एकांगी, एकमार्गी असतें अशी माझी श्रद्धा नाहीं. तें नुसत्या सुपीक काळ्या जमिनीवरच पेरलें जात नाहीं. त्याचीं कांहीं बीजें सुपीक जमिनींत, कांहीं मुरमाड जमिनींत, थोडीं माळावर, थोडीं खडकावर सुद्धां पेरलेलीं असतात. तीं सर्व हुडकून काढून एकत्र केल्याखेरीज सत्याचें सर्वांगीण दर्शन होत नाहीं माणसाची प्रज्ञा पंगू आहे. हें असलें चौरस संशोधन आणि संभरण (Integration) तिच्या सामर्थ्यापलीकडचें आहे आणि माणसाला संपूर्ण सत्य कधींच प्रतीत होत नसतें. जेवढें मिळेल तेवढें पत्कराचें लागतें आणि अधिक मिळविण्यासाठीं वाटचाल करावी लागते.

कोणीहि मनुष्य इरसाल दुष्ट आहे किंवा

शंभर नंबरी लबाड आहे असा आजवर मला अनुभव आला नाहीं. कोणीहि सत्पुरुष निर्भेळ सत् आहे असें मला वाटत नाहीं. कोणीहि मोठा मनुष्य पुरेसा मोठा नसतो; कांहीं बाबतींत मोठा असतो, दुसऱ्या कांहीं बाबतींत लहान असतो—कधीं कधीं फार लहान असतो. आपण या मोठ्या माणसांना साऱ्या क्षेत्रांत मोठे समजतो. आणि साऱ्या क्षेत्रांत त्यांचा सल्ला विचारतो, ही आपली चूक. तीं मोठीं माणसें ज्या क्षेत्रांत आपली फारशी गति नाहीं त्यांच्याबद्दल आपल्याला सल्ला देतात ही त्यांची चूक. गांधीजींचें मोठेंपण कांहीं बाबतींत मी मानलें. परंतु शिक्षण शास्त्रांत आणि सौंदर्यशास्त्रांत गांधीजींना फारसें कळत होतें असें मला वाटत नाहीं. ते त्या क्षेत्रांत लहान होते. पुष्कळ मोठीं माणसें कमीजास्त प्रमाणांत मूर्ख असतात., वेडींहि असतात. किंबहुना त्यांच्या मोठेपणांत या अवगुणांचा थंडगार असा शिडकाव झालेला असतो म्हणनच त्यांचा सहवास प्रखर बाटत नाहीं.

व्यक्तीप्रमाणें प्रश्नहि एकेरी नसतात. त्यांनाहि बाजू असतात. प्रत्येक बाजूला आपल्यातर्फे म्हणण्यासारखें कांहींतरी असतें. मोकळ्या मनानें आपण तें ऐकून घेतलें पाहिजे. आणि निर्णय घेतले पाहिजेत. इरॅस्मसप्रमाणें दोन्ही बाजू तपासाव्यात; परंतु त्याच्याप्रमाणें अगतिक होऊं नये. घाई करूं नये. पण जागच्या जागीं थांबूं नये.

फ्रेंच वाङ्मयांत बुरिदांचें गाढव प्रसिद्ध आहे. बुरिदां (Buridan) एक फ्रेंच मानसशास्त्रज्ञ होता. त्यानें गाढवाची एक बोधकथा लिहिली आहे. एक गाढव होतें. त्याला खूप भूक आणि खूप तहान लागली होती. तें उभें होतें त्याच्या एका बाजूस छानदार कोंवळ्या गवताचा ढीग होता. दुसऱ्या बाजूस थंडगार पाणी होतें. गाढव बोलून चालून गाढवच होतें. आधीं खावें का आधीं प्यावें, याचा त्याला निर्णय घेतां आला नाहीं आणि अन्नपाणी तोंडाजवळ असून बापडें भुकेनें आणि तहानेनें मरण पावलें.

बुरिदांच्या गाढवाचा गाढवपणा टाळण्याचा मी आजवर प्रयत्न करीत आलों आहे. कांहीं थोडे अपवाद सोडले तर सहसा अगतिक झालों नाहीं. तें माझ्या देहस्वभावाला मानवत नाहीं. मनांतल्या इरॅस्मसला पुष्कळच सैल सोडलें. परंतु त्याची कामगिरी संपली म्हणजे माझा विवेक जागा होत असे. प्रश्नांच्या सर्व बाजूंचें मोजमाप घेत असे आणि मार्ग निश्चित करीत असे.

पण मला कबूल केलें पाहिजे, इरॅस्मसनें माझा अनेकदां तोल सांभाळला आहे. एक बाजू वजनदार आढळून आली तरी मी तिच्या सर्वस्वीं आहारीं गेलों नाहीं. तिच्यांतल्या उणेपणाचीहि जाण बाळगली. एखाद्या व्यक्तीला किंवा प्रश्नाला विरोध केला; तरी त्यांच्यांतल्या चांगुलपणा डोळ्यांआड केला नाहीं. यामुळें माझ्या विरोधांत हेकेखोरपणा किंवा कडवटपणा आला नाहीं.

जीवनांत मी पुष्कळ मॅचेस खेळलों; पण त्या बहुधा 'फ्रेंडली' होत्या. पुष्कळ वेळां अशा सामन्यांत मी बेभरंवशाचा भिडू ठरलों.

(आत्मकथेंतील एक उतारा)

• • •

(पान ४४ वरून चालू)

वरची नर्स म्हणाली. मनाला हलकं वाटलं. पण बरं वाटलं नाहीं. मी बेचैनच होतो.

इस्पितळांत मित्राला भेटायला जाण्याचा विचार मी चुकूनही मनांत आणला नाहीं. आणि बरी झाल्यावर ती तिच्या घरीं जाणार असा माझा कयास होता तो बरोबर टरला. ती घरीं फार दिवस रहाणार नाहीं असा माझा पुढला कयास होता. ती मला भेटेल असा आणखी एक कयास होता. ती भेटली तर काय करायचं, ओळख द्यायची कीं नाहीं, बोलायचं कीं तोंड बांधून रहायचं, हंसायचं कीं तोंड फिरवून निघून जायचं, तें ठरत नव्हतं. परीक्षा जवळ आली होती आणि अभ्यासांत माझं बिलकुल लक्ष नव्हतं. कशांतच नव्हतं. उर्मिला दादा तिच्या लग्नासाठीं अहमदाबादला निघून गेली होती.

आणि मित्रा भेटली. कॉलेजच्या आवारांत एक दिवशीं समोरच आली. तिलाही तें अवघड झाल्याचं मला दिसलं. ती मला कमालीची कृश वाटली, जास्त जून वाटली, फिक्कट वाटली, कुरूप वाटली, तिच्या पाठींत चक्क पोंक आलं होतं. दुर्दैव असं कीं त्या वेळीं कॉलेजच्या आवारांत फारसं कुणीच नव्हतं. एकमेकांकडे आम्ही दुर्लक्ष करूं शकत नव्हतों.

" काय विन्या. " ती नाईलाजानं थांबून नजर टाळीत म्हणाली.

" काय. " मी माझ्या परीनं तेंच करीत कसाबसा उद्गारलों. एकीकडे डोळे भरायला पहात होते. घसा गच्च होत होता. गलबलत होतं.

किंचित् काल आमच्यापैकीं कुणीच पुढं बोललं नाहीं. लांबून कुणी पहातं तर त्याला खात्रीनं हंसूं लोटलं असतं.

" लॉनवर येतोस ? " अखेर तिनं विचारलं.

" हो. चल. " हा प्रश्न येता तर माझं उत्तर टरलेलं होतं. माझ्याकडे यावर दुसरे शब्दच नव्हते.

आम्ही कॉलेजमागच्या लॅनवर जाऊन बसलों. सकाळ होती का दुपार होती कोण जाणे. उन्ह एकदां कोवळं आणि एकदां अंग भाजून काढणारं वाटत होतं. कॉलेजची चिरेबंदी इमारत कुणा राक्षसाच्या धडग्यासारखी समोर लांबरुंद पसरली होती. तिकडून कसली तरी घरघर—मुलांमुलींच्या आवाजांची असेल—ऐकूं येत होती. तीच आवडीनें ऐकत रहावी आणि हृदयांत भर भरून घ्यावी असं त्वेषानं आणि अगतिकपणें वाटत होतं.

" विन्या, " अखेर मित्रानं पुढाकार घेऊन तिला तडा पाडला. " तुझं कसं चाललंय ? परीक्षेला बसणार कीं ड्रॉप घेणार ? "

" बसेन. " मीहि तिचं अनुकरण केलं. " किंवा ड्रॉप घेईन. नक्की कांहींच नाहीं. "

कुठं तरी एक कावळा घसा फोडून ओरडत होता, " खोटं—खोटं—खोटं—"

" बैस तूं परीक्षेला. " ती, मी सोडलं तिथून पुढें चालवीत म्हणाली. " वर्ष फुकट जाता कामा नये तुझं. "

" हो. " मीहि तिला थोडी मदत केली. कावळ्याचा टाहो पुसून टाकावा म्हणून लागलींच पुढें म्हणालों, " मित्रा, तूं बरी झालीस याचा फार आनंद झालाय मला. " आणखीही कांहीं म्हणायला हवं होतं असं वाटलं.

" थँक्स. " ती माझा अपुरेपणा जाणून म्हणाली. " मला पण तुझी आठवण येत होती. "

कावळा आतां कां ओरडत नाहीं ? मी मनांत ओरडलों.

" तुझं पुढें काय ? " अगतिक होऊन मी कांहींतरी शब्द तोंडाबाहेर लकटून दिले—हेतु हा कीं तिचे थांबावेत.

ती किंचित् हंसली कीं रडली कोण जाणे. कांहींतरी तिनं केलं तिच्या काळ्याशार केशसंभारांतले दोनचार रुपेरी केंस तेवढ्यांत उन्हांत तळपले. कुठं तरी मला त्यांनीं चरचरून एक जखम केली. वेदना उठली.

" मी अहमदाबादला जाणार—" मित्रा म्हणाली. " तिथं शिकेन. नाहींतर सर्व्हिस करीन कांहींतरी. कांहींतरी करीन... "

ओरडणारा कावळा खोटाच होता तर !

" लाइफ मस्ट बि लिव्हड् ! " कर्कश आवाजांत मित्रानं फित्ता म्हटला. " तेंच तेंच करण्याचा कंटाळा आला, विन्या. तेंच कॉलेज, तेंच गांव, तींच माणसं, त्याच गोष्टी—रुचिपालट हवा. आय ॲम फेडप्—रिअली फेडप् ! दोन तीन दिवसांत निघते आहे मी. अहमदाबादला. "

" मित्रा...घरचीं माणसं—" कांहींतरी सुचलं म्हणून मी बोलून पाहिलं.

" त्यांना पटवलंय मी. " मित्रा त्यापेक्षां चांगलं आणि तात्काळ बोलली. " अडचण कोणतीच नाहीं. पक्कं ठरवलंय सगळं—हें बदलणार नाहीं. रिअली—अहमदाबाद ईज सच अ नाइस सिटी, तुला सांगते, विन्या !—"

उभं रहावं असं वाटलं म्हणून मी उठून, राष्ट्रगीताला रहातात तसा ताठ उभा राहिलों. मित्राही उभी राहिली.

" बरं. " मी पुटपुटलों.

" पत्रबित्र... " तिनं तोंडांतल्या तोंडांत कांहींतरी पुटपुट केली.

आम्ही पुन्हा आवारापर्यंत चालत आलों. आणि दुभंगलों.

एवढंच आठवतं.

तेव्हांपासून—

~ इंदिरा

तेव्हांपासुन, तियेंच असतें
पहाडातल्या
एकाकी घरट्यांत लाकडी,
नसतो तेथें प्रश्न मनावर
काळ काम लाभाचा;
नसतोही आलेख लेखण्या
लुकलुकत्या
    नक्षत्रव्यथांचा...

असते तेथें, सोबत मजला
खोल दरीतिल जळघोषाची;
                सगुवरांतिल
तडतड उडणाऱ्या ठिणग्यांची...
दारापाशीं...उंबरठ्यावर
बसते
चाखत चाखत चहा जांभळा;
धुकें खेळवित पायावरती
मनांत बसतें
जमवित —
आकाशाचें लहानगेंपण;
शिखरांचें उन्मत्त रितेंपण;
अरण्यांतलें अलिप्त भीषण;
                सशासारखें
कान उभारुन टकमकणारें
'अस्तित्वा' चें परकें स्पंदन...

[पान ३० वरून चालू]

'साहेब तुमची माझी ओळख नाहीं.'

'हो नाहीं खरी' मी म्हटलें.

'असायचं कांहीं कारणहि नाहीं.' तो पुनः तसलेंच चमत्कारिक हूंसणें हसला 'मी एक साधा मजूर आहे मजूर. बारमधें बसून दारू पिण्याएवढी माझी ऐपत नाहीं. पण...'

त्याचे ताठरलेले डोळे एकदम आकुंचित झाले. अर्धवट मिटले गेले. डोळ्यांच्या कडांतून अश्रूंचे थेंब ओघळूं लागले. त्याचा गळा दाटला. भरल्या स्वरांत अत्यंत कळवळ्यानें तो बोलूं लागला. त्याचे उच्चार ठीक येत नव्हते, पण बोलणें अगदीं सुसंबद्ध होतें—

'लोक म्हणतात दारू पिणं वाईट आहे. मला नाहीं तसं वाटत. साहेब, जगांत भरोसा ठेवावा अशी ही एकच वस्तु आहे. औषध तुम्हांला गुण देईलच असं नाहीं. डॉक्टर सांगतो, या पुड्या घ्या, तीन दिवसांत तुम्हांला बरं वाटेल. तसं वाटत नाहीं. माणसावर भरोंसा ठेवा. तो तुम्हांला खचित धोका देईल. तुम्हांला मैत्रीचं वचन देईल आणि तुमच्याशीं दुष्मनी करील. माणसापेक्षां कुत्रीं भरोशाचीं असतात म्हणतात. माझं एक कुत्रं होतं साहेब. होतं धनगरी जातीचं. लहानपणापासून त्याला पाळलेलं मी. माझ्या मांडीवर बसायचं. अंगावर खेळायचं. अंथरुणांत येऊन झोंपायचं. त्यानं सुद्धां दगा दिला मला. ही खरी गोष्ट आहे साहेब. गोंधळयाची थाप नाहीं, कीं कथेकऱ्याची आडकथा नाहीं. त्या कुत्र्याचा मुका सुद्धां घेत होतों मी. माझा हात दांतांत धरून तास तास खेळायचा तो. मी कामाला निघालों कीं गिरणीपर्यंत मला घालवत यायचा. गिरण्या सुटायच्या वेळीं माझी वाट बघत फाटकांत उभा असायचा. मी गांवाला गेलों तर तो भाकरी खाणं सोडून द्यायचा. एवढं भरोंशाचं जनावर एका रात्रीं त्यानं माझ्या पायाची नडगी फोडली! हें बघा...'

त्यानं आपला लटपटता पेला अंग वेडेवांकडे करीत समोरच्या मेजावर ठेवला. कुत्रा उलटल्याची ती कथा खरोखरच अश्रुत आणि अद्भूत होती. मी त्याच्या पायावरचा वण पाहिला आणि खालचा ओठ पुढें काढून मान खालवर डोलवली.

'आहे ना? मीं काय खोडी काढली होती त्या कुत्र्याची? कांहीं नाहीं. एरव्ही त्याला मी लाख वेळां निगडीच्या फोकांनी चोपला होता. कधीं म्हटलं तर कधीं तो माझ्या अंगावर आला नव्हता. त्या रात्रीं कांहीं नाहीं, त्यांच्या तोंडांतलं एक हाडूक खालीं पडलं होतं. अंधारांत माझा त्या हाडकावर पाय पडला. त्यानं माझी नडगी फोडली. मी हाडूक घेणार नव्हतो. खाणार नव्हतो. कुत्रा वासानं माणूस ओळखतो ना? अंधार असला तरी हा पाय धन्याचा आहे हें त्यानं ओळखलं असेल. त्या कुत्र्याला फासांत अडकवून झाडाला टांगलं मी. त्या रात्रींच. त्यानं प्राण सोडला तेव्हां माझा जीव कळकळला. भडभडून आलं. फार गुणी जनावर होतं...

सांगतां सांगतां तो रडूं लागला. बेभान हातांनी आपले डोळे पुसूं लागला. मी म्हटलं 'पिसाळला असेल कुत्रा!'

'बरोबर. लोक तसंच म्हणाले. पण साहेब, भरोशाचं म्हणून माहापूर जनावर देखील असं एकाएकीं पिसाळलं. दारू कधीं पिसाळत नाहीं. जेवढी खुषी तुम्ही तिच्याकडून मागतां, तेवढी खुषी ती तुम्हांला देते कधीं धोका देत नाहीं. कधीं धोका देत नाहीं...'

बोलत बोलत लटपटत्या हातानें त्यानें परत आपल्या पेल्यांत दारु ओतली. सोडा घालण्याचेंहि तो विसरला. तें कोरें मद्य त्यानें तसेंच घटाघटां पिऊन टाकलें. तोंड वेडेवांकडे केले पुढेंच सरकून माझ्या खांद्यावर हात ठेवण्याचा प्रयत्न करीत तो बोलूं लागला—

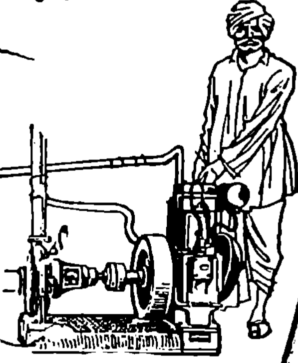
'ही वली आम्हां गरीबांना परवडणारी नाहीं, पण मी पितों. पिऊं नको तर काय करूं? प्यायलों नाहीं तर मी मरून जाईन. मरून जाईन नाहीं तर वेडा होईन. तुम्हीच सांगा. जगांत कुणी, कुणीच भरोशाचं भेटलं नाहीं तर माणसानं भरोंसा कुठं धुंडावा?...

" मी सोलापूरचा साहेब. सोपान माझं नांव. गिरणींत काम करत होतो. पोटापुरतं मिळतीत होतों. घरीं बायको, दोन मुलं आणि म्हातारी. संसार सुखात होता. तेव्हां कधीं हात लावत नव्हतो मी या लाल पाण्याला. एक साल सोलापूरांत गांठी तापाची साथ आली. साथ आली आणि मी आजारी पडलों. अंथरुणाला खिळलों. बायको, म्हातारी, दोघीहि माझी सेवा करीत होत्या. माझ्याशिवाय घरांत दुसरा जाणता बापई कुणी नव्हता. माझ्या काखेंत गोळा उठला तशीं, बाया-माणसं घाबरलीं. शेजारींच एक दोस्त रहात होता. सुखानं राहूं दे तो दादाअप्पा. त्याचं नांव मी घेत नाहीं. मी कैफांत बोलत नाहीं साहेब. या अनुभवाच्या गोष्टी आहेत. बायकोनं धाकट्या पोराला त्या दोस्ताकडं पाठवलं. फार मोठ्या काळजाचा माणूस तो. माझा अगदीं लंगोटीयार. धांवत आला. माझ्या अगदीं उशागती बसला. माझं दुखणं त्यानं ओळखलं. मला धीर दिला. रात्रंदिवस माझ्याजवळ राहूं लागला. मला औषधपाणी करूं लागला. शहर फुटलं. लोक रानांत राह्यला गेले. माझ्या बायकोच्या माहेरचीं माणसं आलीं. माझा रोग माझ्या बायकोला लागूं नये म्हणून तीं त्या सान्यांना घेऊन गेलीं. एवढी मायेची बायको पण आपल्या प्राणाच्या भीतीनं मला आजारी टाकून निघून गेली. मला विचारून गेली. सांगून गेली. जातांना डोळे भरून आले होते तिचे. मीच आपल्या तोंडानं तिला जायची परवानगी दिली. हा हा हात तिच्या पाठीवर फिरवला. मग ती गेली. बायको माहेरीं गेली. लेकरं आजोळीं गेलीं. मी राह्यलों घरांत मरणाच्या दारांत. बायको पोरं गेली ती गेलीच, पण खरं वाटणार नाहीं मास्तर तुम्हांला एक दिवशीं म्हातारीसुद्धां गेली. माझ्या बहिणीच्या खेड्यावर जाऊन राहिली. त्या सगळ्यांचं जाणं बरोबर होतं. मी गांठी तापाचा रोगी. गांठताप, साथीचा आजार. त्यांचं जाणं बरोबर होतं. माणसाला आपला जीव प्यारा असतो. गेलीं. सगळीं गेलीं. घर मं अंथरुणावर. तेव्हां माझ्याजवळ कोण राहिलं साहेब ? मा त्यानं आपली बायकापोरं सासुरवाडीला पिटाळली आणि माझ्याजवळ राहिला. आई, बाप, बायको, लेकरूं या स दोस्तान्यांचा कळवळा कांहीं वेगळा असतो. तो मा माझ्याजवळ राहिला. मरणाच्या दारांत त्यानं माझा हात नाहीं. कुणी करणार नाहीं. इतकी सेवा केल माझी. त्याच्या उपकारांना कांहीं सीमा नाहीं. का घरदार सारं सोडून तो माझ्यापाशीं राहिला. त्याच्या नंच मी त्या आजारांतनं बरा झालों. खडखडीत खडखडीत बरा झालों चार महिने गेले साथीचा भर फुटलेलं शहर पुनः वसायला लागलं माझी बायकापोरं आली. आई आली. सगळ्यांनीं मला मिठ्या मारल्या. म मुके घेतले. बायकोनं मुके दिले. पोरांनीं पापे पाजले. मला नाहीं वाटलं दादा. खरं वाटलं. सगळं खरं वाटलं. माझ्या माणसांची माया कांहीं कमी झाली नव्हती. तशीच होत घरच्यांच्या मायेपेक्षां माझ्या दोस्तानं दाखविलेला जिव्हाळ होता. आभाळा एवढा होता. त्याचे उपकार मी कसे फे फार मोठा माणूस. देव, धरतीवरचा देव तो !

इतका वेळ बोलत राहिलेला सोपान मधेंच थोडका परत तसलेंच चमत्कारिक हंसला. आतां त्याला ती कथा सांगायची होती. श्रोता कोण आहे याचें त्याला भान नव्हते कथा कां सांगतो आहे याचीहि आठवण त्याला नव्हती मेजावरचा पेला दूर सारला. हाताचे कोंपर मेजावर टेकले. हलु आवाजांत तो पुढें सांगूं लागला—

' पुढं ऐका दादा—' आणि त्याला हुंदका दाटला. थोडा परत गप्प होऊन, अत्यंत कष्टानें तो बोलूं लागला. अगदीं

REGD. NO. B-7640
भारतीय शेतकरी-१
DIPAVALI MONTHLY
February

" किर्लोस्कर एंजिनानें साथ दिली — उत्पन्नांत भर पडली "

— श्री. भोंसले

मे. किर्लोस्कर ऑईल एंजिन्स लि.   बोरामणी
पुणें ३   ता. २७-४-५९

स. न. वि. वि.

किर्लोस्कर ५ हॉर्स पॉवर एंजिन नंबर १००९१ हें तारीख १६-९-४९ रोजी मी खरेदी केलें.

एंजिन खरेदी करतेवेळेस इतरांनीं देशी उभें एंजिन न घेतां परदेशी आडवें एंजिन घेणेबाबत शिफारस केली असतांना मीं आपलेंच उभें एंजिन खरेदी केलें व त्यावर किर्लोस्कर B.S.A. ४"x४" पंप बसविला. त्यावेळेस इतरांनीं एंजिन फुटेल असें सांगितलें. तसें कांहीं न होतां आजतागायत सदर एंजिन-पंप व्यवस्थित चालत आहे.

सदर एंजिन-पंपसेटवर मी बागायती जमीन करीत आहे. माझें निव्वळ उत्पन्न रुपये २०००/- आहे.

किर्लोस्कर एंजिन घेतलेपासून चार वेळां रिपेरी केली. त्याचा खर्च अगदीं नाममात्र आला.

आपला विश्वासू

(नामदेव शिवराम भोंसले)

किर्लोस्कर एंजिनांची गरज किर्लोस्कर एंजिनेंच भरून काढतात!

किर्लोस्कर ऑईल एंजिन्स लि., खडकी, पुणें ३

KOEL/M-6/59

आ ज चे

मत्स्य

प्रलयकाल ये महापुरानें तांदुळ झाला वंद
मत्स्यावतार घेउनि के-शव पुरवि भुकेचा छंद

कच्छ

कूर्मगतीची समाजोन्नती मानु नका हो तुच्छ
पाठीवरती भार झेलितां पुच्छ आंत घे कच्छ

वराह

अन्नप्रश्न बुडवितां धराही वराह घे अवतारा
दातीं तृण त्यापरी तोलतो दंताग्रीं अधिकारा

नारसिंव्ह

लोकमताचा नारसिंव्ह हा स्तंभातुनि प्रगटला
द्विभाषिकाचें उदरविदारी प्रल्हादा पावला

वामन

वामनमूर्ती श्रीपादाची धनवंता उद्धरी
त्रिपादभूमी घ्याया ठेवी पाय बळीच्या शिरीं

दं शा व ता र

परशुराम

'उत्तरक्रीया' करावयातें पराक्रमी संतान
गेव घेउनि परशू तोडी निज-मातेची मान

'राम' नाहीं राहिला धनुसारखी वाके तनू
सीतेस जिंकाया धजे परि पेलवेना तें धनू

कृष्ण

वाजवीत बासरी 'कृष्ण' हा दंभकदंबावरी
करी दिगंबर भारतभूमी गुप्तपणें 'श्री' हरी

बोद्ध

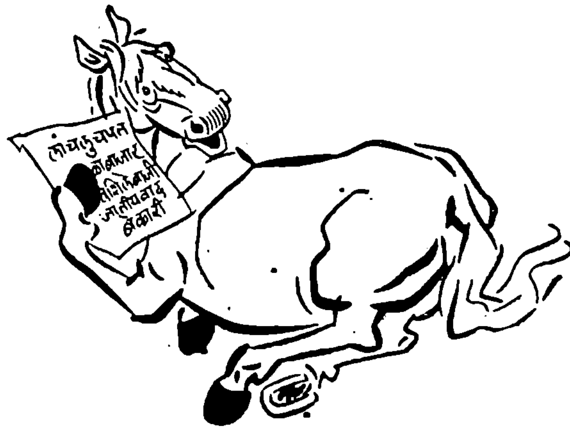
लुडबुड मामा, दलाइ लामा बुद्धाचा अवतार
परचक्राचें बोधचिन्ह हें पंचशील पुरणार

कल्की

कराल ती करवाल घेउनि लांच वशिला झोडा
कल्कीच्या अवतारासाठीं वाट पाहतो घोडा

—राजा बढे

अनुक्रमणिका

(पान २७ वरून चालू)

"म्हणजे ? अंतूशेटना मुलगा आहे ?"

"आहे ? म्हणजे काय ? चांगला कलेक्टर आहे !"

"कलेक्टर ?"

"भायखळ्याच्या स्टेशनावर तिकिटें गोळा करतो."

चेहऱ्यावरची सुरकुती हालूं न देतां अण्णा म्हणाले.

"मग वडलांना मदत करीत नाहीं की काय ?"

"अहो करतो कधीं कधीं—त्यालाहि त्याचा संसार आहे... त्यांतून वी बी शी आयला जायपीचा डब्बा जोडलेला..."

ह्या अड्ड्यांतले हे विशेष शब्द गोळा गेले तर एक स्वतंत्र कोश होईल. वी बी सी आयूला जी आय पीचा डब्बा जोडणें म्हणजे आंतर्जातीय विवाह हें लक्षांत यायला मला उशीर लागला.

"काय लक्षांत आलं ना ? तेव्हां अंतूशेटच्या स्नानसंध्येची पंचाईत होते—मुलाच्या घरीं थोडीं इतर आन्हिकेंहि चालतात म्हणे. आमच्या अंतूशेटचें जमायचें कसें ? एकदां सगळा अपमान गिळून नातवाचा चेहरा पाहण्यास गेला होता...गणित चुकल्यासारखा परतला... दसरा दिवाळीला अंतू बर्व्याला मिळतें आपलें मनिआर्डरींतून पितृप्रेमाचें पोस्त ! पांच दहा रुपयांचें ! तेवढ्यांत फिरतो मिशीला कोकम लावून तूप म्हणून सांगत ! आणि उगीचच खुर्दा खुळखुळावतो चार दिवस खिशांत हात घालून..."

"अहो तिकिट कलेक्टरला पगार तो काय असणार ?"

"पगार वेताचाच–पण चवल्या पावल्यांचीं आचमनें चालतात म्हणतात...खरं खोटं देव जाणें . आणि चालायचेंच ! घेतले तर घेऊं देत...काय ? अहो आठ आणे खाल्ले की चौकडीचा मुगुट घालून रत्नागिरीच्या डिस्ट्रिक्ट जेलांत घालतात . आणि एक लाख खाल्ले की गांधी टोपी घालून पाठवतात आसेंब्लींत ! लोकनियुक्त प्रतिनिधि !"

राजकारण हा तर अंतूशेटच्या अड्ड्यांतला लाडका विषय ! प्रत्येक राजकीय पुढाऱ्यावर आणि तत्त्वप्रणालीवर अगदीं मौलिक विचार !

कोंकणांत दुष्काळ पडला होता. तसा तिथें नेहमींच दुष्काळ. पण हा दुष्काळ अंतुशेटच्या भाषेंत सांगायचं म्हणजे 'फयामिन् आक्टान्वयें पास, झालेला !' दुष्काळी भागांतून नेहरूंचा दौरा चालला होता. गांवांत धामधूम होती. कोणींतरी संध्याकाळीं अंतूशेटना विचारलें "काय अंतूशेट ? भाषणास दिसलां नाहीं !"

"कुणाच्या न्हेरूच्या ? छाट् ! अरे दुष्काळ पडला हितें—तर भाषणें कसलीं देतोस ? तांदूळ दे ! हें म्हणजे भाड्याच्या खाडींत बुडणाऱ्या दालद्याला विश्वेश्वराच्या घाटीवर उभें राहून कुराण वाचून दाखवण्यापैकीं आहे. तो तिथें बोंबल्तोय् नी हा हितें.. ह्याचा त्यास उपयोग नाहीं — नि त्याचा ह्यास ! तुम्ही आपले खुळे—आला न्हेरू चालले बघायास ! आणि रत्नांग्रींत दाखवलेंनीत काय त्यास ? बाळगंगाधर टिळक जन्मले ती खोली आणि खाट ? गंगाधरपंत टिळकास काय स्वप्नांत दृष्टान्त झाला होता काय रे—तुझ्या बायकोच्या पोटीं लोकमान्य जन्मास येणार म्हणून ? कुणाची तरी खाट दाखवली नि दिलें ठोकून त्याच्यावर टिळकान पहिलें ट्यां केलें म्हणून ! पुरावा काय ? का टिळकाच्या आयशीचें बाळंतपण केलेली सुईण होती साक्षीस ? टिळकाचे सडे ! शंभर वर्षें झालीं त्याच्या जन्मास. तूं जन्माला आलास ती खोली तुझ्या मातुश्रीस तरी सांगतां येईल काय ? म्हातारीस विचारून ये घरीं जाऊन आणि मग सांग म... टिळकाच्या नि नेहरूच्या गोष्टी ..."

मला नेहमीं प्रश्न पडे, कीं ह्या मंडळींची आदराचीं स्थानें कोणतीं ? गांवांत 'पंडित' आला कीं त्याला 'पढिक' म्हणून उडव.

"बाजारांत जाऊन पैशाचें लिंबू आणायास सांग. स्तंभाजवळच्या लायब्ररींत जाईल नि तिथें मागेल लिंबू !"

कुणाचा मुलगा प्रोफेसर झाला हें ऐकल्यावर अंतुशेट चटकन म्हणाले, "सर्कशींत काय हो ? पूर्वी एक छत्रेप्रोफेसर होता." कुणी नवें दुकान काढलें तर 'दिवाळ्याचा अर्ज आत्तांच मागवून ठेव म्हणावें' हा आशीर्वाद.

जीवनाच्या कुठल्या तत्त्वज्ञानाचा अर्क ही मंडळी प्याली आहे देव जाणे. त्यांतलीं निम्याहून अधिक माणसें मनिआर्डरीवर जगता आणि त्यांतले पैसे वांचवून दावे लढवतात. प्रत्येकाची तारांब पडलेली. विशाल सागरतीर आहे, नारळीचीं बनें आहेत...पोफळीच्या बागा आहेत...सारं कांहीं आहे पण त्या उदात्ततेला दारिद्र्य विलक्षण छेद देऊन जातं आणि मग उरतं एक भयाण विनोदाचं अभेद्य कवच

कशावरून तरी गांधींच्या गोष्टी निघाल्या. अंतुशेटनीं आपलं भाष्य सुरू केलं. "अहो कसला गांधी ? जगभर गेला पण रत्नांग्रीला आला नाहीं-पक्का तो. त्यास नेमके ठाऊक इथें त्याच्या पंचाचें कौतुक नाहीं नी दांडीचें नाहीं—आम्ही सगळेच पंचेवाले नि त्याच्यापेक्षां उघडे ! सुताबितांत तथ्य नाहीं हो ! आमचा शंभूभट जन्मभर जानव्याचें सूत काढीत आला. ब्रिटिशसरकार सोडा पण रत्नांग्रीचा गिलिगन कलेक्टर देखील घाबरला नाहीं !––तिसरें शस्त्र म्हणे उपासाचें ! इथें निम्में कोकण उपाशी ! नेहमीं तुपाशी खाणाऱ्यास उपाशी माणसाचें कौतुक...आम्हास कसलें ?...नाही माणूस असेल मोठा ..पण आमच्या हिशेबीं त्याच्या मोठेपणाची नोंद करायची कुठल्या खात्यावर ? आणि स्वराज्याचा म्हणाल त संबंध गांधीशीहि नाहीं, टिळकांशीहि नाहीं नि सावरकरांशीहि नाही.

"म्हणजे स्वराज्य काय आकाशांतून पडलं ?"

"तें कुठून पडलं तें तुम्ही तपासा ! पण इंग्रज गेला तो कंटाळून अहो लुटण्यासारखें काय शिल्लक होतें ? धंदा बुडीत खातीं जाऊ लागला––फुकलेनीत दिवाळें ! कुंभार मडकी घेऊन गेला तुम्ही फुंका उकिरडा ! हें सगळें चक्रनेमिक्रमेण होतें...सत्ता इंग्रजाची नाहीं. न्हेरूची नाहीं आणि जनतेची नाहीं ..सत्ता आहे विश्वेश्वराची

"मग तुमचा विश्वेश्वर इंग्रजाच्या ताब्यांत कसा गेला ?"

"खुळे की काय तुम्ही ? विश्वेश्वर घट्ट आहे राजिवड्यावर अहो एक खेळ करून दाखवला त्यानें..."

"दीडशें वर्षांच्या गुलामीचा कसळा खेळ ?"

"अहो दीडशें वर्षें तुमचीं ? ब्रह्मदेवाच्या रिष्टवाचांतला काटा सेकंदान देखील सरकत नाहीं हजारवर्षें ओलांडल्याशिवाय !"

कोंकणांतल्या त्या मधल्या आळींतल्या ओसरीवर, भोंवती माडाच्या काळ्या आकृती हलतांना कंदिलाच्या प्रकाशांत तीं–थकलेलीं सुकलेलीं तोंडें हें तत्त्वज्ञान सांगूं लागलीं कीं काळीज हादरतें..."अहो समाजवादाच्या गप्पा आहेत हो गप्पा ! इथे एक आंब्याचें पानदेखील नसतें हो दुसऱ्यासारखें...ब्रह्मदेवाच्या दरबारीं प्रत्येक भांडें निराळें...सगळ्या माणसांचीं नशिबें सारखी

होतील कशीं ? घटकाभर धरा तुमचा आला समाजवाद ! तो आमचा रत्नांग्रीचा गांवगांधी शिट्टया फुंकूनफुंकून सांगतो तशी आली कोकण रेल्वे नी गेली पांडू गुरवाच्या परसांतून—म्हणून काय थोऱ्या पांडवाच्या खांद्याला हाताचे खुंट फुटणार काय ?...आणि हात नाहींत म्हणजे मग कसेल त्याची जमीन दिसेल त्याची थैली ह्या तुमच्या राज्यांत थोटा पांडू कसणार काय नि कसा ? तो तसाच रहायचा ! स्वराज्य आलं म्हणून हरि साळ्याचा तिरळा डोळा सरळ नाहीं झाला नि महादेव गडबोल्याचं थोंद आंत नाहीं गेलं !—हें डावें उजवें रहायचंच समाजांत ! अहो रामराज्यांत देखील मारुतीचे शेपूट उपटून रामान् आपल्या पाठीस नाहीं जोडले—हा नरच राहिला नि तो वानरच राहिला..."

अशावेळीं अंतूशेटच्या जिभेवर सरस्वती नाचते.

" बरोबर आहे ! "

" उगीच तोंड देखलें बरोबर आहे म्हणूं नका त्या श्यामराव मुरकुट्यासारखें ! चुकत असलें तर कान उपटा ! तुम्ही माझ्याहून लहान खरे पण शिक्षणान् थोर आहांत..."

अंतूशेटच्या असल्या भाषणांत केवळ तिरका विनोद नसतो—त्यांचें कुठेंतरी कांहींतरी जळत असतें.

गेल्या चारपांच वर्षांत रत्नागिरीला फारवेळां जातांच आलें नाहीं. आतां तिथें वीज आली. कॉलेज आलें—डांबरी रस्ते आले. मी दोन तीन वर्षांपूर्वी गेलों तेव्हां अंतुशेटना म्हणालों,

" अंतुशेट रत्नागिरी झकपक झाली हो तुमची ! विजेचे दिवे आले. तुमच्या घरीं आली की नाहीं वीज ? "

" छे हो-काळोख आहे तो बरा आहे ! उद्यां झकपक प्रकाश पडला तर बघायचें काय दळिद्रच ना अहो पोपडे ? उडालेल्या भिंती नि गळकी कौलं बघायला वीज हो कशाला ? आमचे दळिद्र काळोखांत दडलेले बरें ! " अंतुशेट मनमुराद हंसले. या खेपेला दातांचा जवळजवळ संपूर्ण अण्णा गोगट्या झालेला दिसला. शिवाय अड्डयांतलीं आणखीहि एकदोन मंडळी ' निजधामाला ' गेल्याचें कळलें.

कधीं नाहीं ती एक कारुण्याची नि गोडव्याची झांक अंतुशेटच्या बोलण्यांत मला आढळली. अड्डयांतल्या रिकाम्या जागा त्यांच्या मनांत कुठंतरी घर करून जात असाव्या. " जोगळेकरांचा मुलगा दिल्लीस बदलला हो वरच्या जागेवर..." अंतुशेट आपण होऊन सांगत होते. " म्हाताऱ्याला काशी विश्वेश्वर हरिद्वार हृषिकेश घडवून आणलनीत...मावंदे घातलें जोरदार शंभू जोगळेकरान् ! गंगेच्या पाण्याचा लहानसा गडू शिलबंद करून आठवणीन् घेऊन आला माझ्यासाठीं ! पुढल्या खेपेला याल तेव्हां त्याचें शिल फोडून गडू आमच्या तोंडांत उपडा झालेला दिसेल हो जांवयबापू..." पहिल्या भेटींतलें संबोधन अजून कायम होतें.

त्यानंतर गेल्याच वर्षी पुन्हां रत्नागिरीला जाण्याचा योग आला. अंतुशेटच्या घरचा गंगाजलाचा गडू सुदैवानें सीलबंदच होता.

" वा वा कांग्रेचुलेशन हो जांवयबापू ! कळलें आम्हाला. जाऊन या हो. एक रिक्वेष्ट आहे. आतां इंग्लिश बोललें पाहिजे तुमच्याशीं..."

" कसली रिक्वेस्ट ? "

" तेवढा कोहिनूर हिरा पाहून या. माझी आपली उगीचच तेवढी इच्छा राहिली हो ! पिंडाला कावळा नाहीं शिवला तर कोहिनूर कोहिनूर म्हणा. शिवेल ! परत आल्यावर सांगा कसा दिसतो तो. लंडन प्यरिस सगळं बघून या. " मला उगीचच त्यांच्या पाया पडावें असें वाटलें. मी रस्त्यांतच त्यांना वांकून नमस्कार केला.

" आयुष्यमान् व्हा ! श्रद्धाळू आहांत म्हणून यश आहे हो तुम्हाला. "

मी निरोप घेतला आणि चार पावलें टाकलीं असतील; लगेच हांक ऐकू आली...

" ओ जांवयबापू..."

" काय अंतूशेट ? "

" जातांय तें एकटेच की सपत्नीक ? "

" आम्ही दोघेहि जातोंय. "

" हें चांगलें केलेंत !...उगीचच एक किडा आला डोक्यांत. म्हटलें परदेशीं विद्या शिकायला निघाला आहांत—देवयानीची कथा आठवली...काय ? आमच्या मुलीलाहि आशीर्वाद सांगा हो ! तुमचं भाग्य तिच्यामुळें आहे. तुम्हाला म्हणून सांगतों. मनांत ठेवा हो !...कुठें बोलूं नका. चाळीस वर्षांपूर्वी आमची ही गेली...दारचा हापूस तेव्हांपासून ह्या घटकेपर्यंत मोहरला नाहीं...शेकड्यानी आंबा घेतलाय् एकेकाळीं त्या आंब्याचा...पण भाग्य कुठल्या वाटेनं जातं बघा. असो...सुखरूप या...इथून प्रयाण केव्हां ? "

" उद्यां सकाळच्या एस्. टी. नें जाणार ! "

" डायरेक्ट मुंबई की काय ? "

" होय ! "

" हें चांगलें केलेत ! एकदां तो प्रवास घडला की त्या चिकाटीवर माणसानी पृथ्वीप्रदक्षिणा करून यावें...परवां वरच्या आळींतला तात्या जोग जाऊन आला...अजून हाडांचा हिशेब जमवतोय–सातआठ हांक हरवलीं म्हणतो त्या यष्टींत..." अंतूशेट सगळें तोंड उघडून हंसत होते. आतां त्या तोंडांत एकच दांत लुकलुकत होता.

पहांटे पांच वाजतां एस. टी. स्टॅण्डवर अंतुशेटची ' जांवयबापू ' ही खणखणीत हात ऐकू आली. मी चकितच झालों. अंतुशेटनी वैद्याच्या पुडी सारखी एक पुडी माझ्या हातीं दिली.

" तुमचा विश्वास नाहीं, ठाऊक आहे मला. पण एवढी पुडी असूं द्या तुमच्या खिशांत. विश्वेश्वराचा अंगारा आहे. विमानांतून जाणार म्हणून कळलें वकिलसाहेबांकडून...एवढी पुडी जड नाहीं खिशाला..."

एस्. टी. सुटली. आणि अंतुशेटनी आमच्या कुटुंबीयांबरोबर, सदरा वरून आपले म्हातारे मिचमिचे डोळे पुसले. तेव्हांच्या अंधुक प्रकाशांत त्यांचें तें खपाटीला गेलेलें पोट चटकन् माझ्या डोळ्यावर उगीचच आघात करून गेलें.

कोकणांतल्या फणसासारखींच तिथलीं माणसें देखील खूप पिकल्याशिवाय गोडवा येत नाहीं त्यांच्यांत !

• • •

अनुक्रमणिका

वसंत सबनीस

इथें वाजला फोन एकदां

तें चकचकीत काळें यंत्र ज्या दिवशीं आमच्या घरांतल्या छोट्या टेबलावर येऊन बसलें त्या दिवशीं घरांत आनंदाचे पाट वाहिले

—असा दिवस पुन्हा दिसणें नाहीं—बस्स ! आनंद आणि टेलीफोन या दोघांचा संबंध त्या दिवशीं आला तेवढाच—!

नवी सृष्टी निर्माण करण्याचा प्रसंग विश्वामित्रासारखा माझ्यावर आला तर बाकीच्या सृष्टीचें कांहींही होवो, पण प्राण गेला तरी दोन वस्तू मी कधींही निर्माण करणार नाहीं. एक म्हणजे चप्पलला मारले जाणारे बारीक खिळे आणि दुसरी टेलिफोन ! त्या खिळ्यांपायीं मी माझें रक्त सांडलें आहे आणि टेलिफोननें माझें रक्त आटविलें आहे. त्यामुळें माझ्या रक्तानें या दोन्ही वस्तूंची धास्ती घेतली आहे. खिळ्यानीं माझ्या तळपायाला इतकीं छिद्रें पाडलीं आहेत कीं त्यामुळें तेथली आग मस्तकापर्यंत पोंचावयास क्षणार्धही लागत नाहीं. अगदीं सज्जन चांभारानीं प्रेमानें मारलेले खिळेसुद्धां रक्तपिपासू ठरले आहेत. चप्पल फाटल्या, त्यांच्या चिंध्या झाल्या; पण खिळ्यांची बोंच मात्र प्रेमभंगाच्या आठवणीसारखी ठणकतच राहिली. चप्पल ही वस्तू फक्त पायापुरतीच मर्यादित राहिली हें माझें केवढें भाग्य ! नाहींतर माझा येशू ख्रिस्त होण्यास वेळ लागला नसता ! बोंचणाऱ्या खिळ्याच्या डोक्यांत हातोडी किंवा दगड तरी घालता येतो पण टेलिफोनच्या बाबतींत तेंही करता येत नाहीं.

टेलिफोन हें एक उपयुक्त साधन आहे असें कां म्हणतात हें मला अजूनही कळलेलें नाहीं. मला विचाराल तर, मी ऊंट पाळीन पण टेलिफोन पाळणार नाहीं. टेलिफोन समाजवादी आहे कीं नाहीं हें मी सांगू शकणार नाहीं; पण तो छळवादी आहे याबद्दल सूज्ञांत तरी दुमत होईल असें वाटत नाहीं ! न वाजणारा आणि न छळणारा टेलिफोन मी अजून कुठेंही पाहिलेला नाहीं.

कांहीं अज्ञानी लोक टेलिफोन हें श्रीमंतीचें व प्रतिष्ठितपणाचें गाजणारें (किंवा वाजणारें) लक्षण आहे असें मानतात. आधुनिक सुखवस्तु घराला टेलिफोनशिवाय पूर्णत्व येत नाहीं अशी ज्यांची धारणा आहे त्यांच्याबद्दल मला कींव येते. जगांत एकंदरींत अज्ञानाचें प्रमाण अधिक हें अशावेळीं पटतें. कारण मीही एकदा टेलिफोनवादी होतों. पण आतां मी टेलिफोनची वादीसुद्धां घरांत राहूं दिलेली नाहीं. पण 'इथें वाजला फोन एकदा। इथें गाजला फोन एकदा'! अशी स्थिति एकदा होती.

वास्तविक टेलिफोनची मला तशी कांहींही जरूरी नव्हती. पण फोन घरीं आल्यानं आपली प्रतिष्ठा वाढेल असा माझा निष्कारण समज झाला. आणि मग कुठलाही प्रश्न प्रतिष्ठेचा झाला कीं माणूस जिद्दी बनतो. मी अनेक खटपटी लटपटी करून आणि ज्याला इंग्रजींत वायर पुलिंग म्हणतात तें करून टेलिफोनच्या तारा मी घरांत आणल्या. अर्थात् आपल्या घरांत टेलिफोन असला पाहिजे असें माझ्यापेक्षां अधिक प्रमाणांत बायकोला वाटलें. कारण अगदीं स्पष्ट होतें. त्यामुळें तिचा

भगिनी मंडळांतला भाव एकदम वाढणार होता. अध्यक्षपद तिच्या आटोक्यांत आलें होतें; फक्त टेलिफोनचाच बांधा होता. टेलिफोनचा खांब दारांत आला कीं त्या खांबावरून टेलिफोनच्या तारा आणि बायकोचें अध्यक्षपद माझ्या घरांत उतरणार होते. कारण प्रधानीणबाईच्या गटांतल्या चार भगिनी वास्तविक माझ्या बायकोच्या गटांतल्याच होत्या. पण केवळ प्रधानीण-बाईच्या घरून फोन करायला मिळतो, एवढ्यासाठींच त्या त्यांच्या गटाला टांगून राहिल्या होत्या. तेव्हां त्यांना आमच्या घरांतल्या फोनची अडणी दिली कीं त्या लगेच महालक्ष्म्यांसारख्या बायकोच्या गटांत येऊन बसणार होत्या. बायकोचें वजन (फक्त मंडळांतले !) वाढणार होते. तरी पण तिनें जेव्हां मला, " दोनच दागिने हवेत " असें म्हटलें तेव्हां माझी छाती दडपली होती. मी काळजीनें विचारले, " दोन दागिने ? आणि ह्या दिवसांत ? "

" हो. पण त्यांतला एक मिळालाच आहे. दुसरा तेवढा घ्यायचा हं. "

मला कांहींच कळलें नाहीं. मी नुसता देवळांतल्या गायमुखासारखा आ वासून बघत राहिलों.

असं काय करतां ? एक दागिना म्हणजे तुम्ही—"

माझ्या अंगावर रोमांचांचा थवा ! दोन चार मुठी मांस. चेहेऱ्यावर शरदांतली पौर्णिमा. वाढलेल्या दाढींतूनही स्पष्ट दिसणारा अभिमान ! न्हाव्यानें मानेच्या शिरा चोळतांना वाटते तसे सुखावह वाटूं लागले. तरी पण दुसऱ्या दागिन्याची भीति होतीच. बायकोच्या नज़रेंत भलतेंच मार्दव होतें. न पटणारें !

" आणि दुसरा ? " मी अनावर उत्सुकतेनें विचारलें.

" टेलिफोन. "

" टेलिफोन ? दागिना ? "

" जसे तुम्ही तसाच टेलिफोन. "

नकळत टेलिफोनचा काळा कुळकुळीत रंग माझ्या अंगावर ओघळला. माझी चलविचल बायकोच्या ध्यानांत आली असावी.

" म्हणजे असं कीं या दोन गोष्टींमुळेंच मला सुख मिळेल. " तिचा खुलासा.

असा फोन घरांत आला. तें चकचक काळें यंत्र ज्या दिवशीं आमच्या घरांत छोट्या टेबलावर येऊन बसलें त्या दि घरांत आनंदाचे पाट वाहिले. बायक भगिनी मंडळाच्या जेवढ्या म्हणून भगि फोनवर बोलावतां येईल तेवढ्यांना दुसऱ्यां फोनवर बोलावून आमच्या घरीं फोन ल असल्याचें मोठ्या अभिमानानें सांगितलें. दिवशीं नाहीं म्हटलं तरी गांवांतल्या सव्वाशें घरांतल्या फोनच्या घंट्या आम बायकोमुळं वाजल्या असतील ! अर्थात् मीहि थोडा हात धुवून घेतला हीं वेगळी. सहज सुलभ असतें तर इंग्लंड रिकेंतल्या लोकांनाही आमच्या घरीं आल्याचें सांगणार होतों. पण तें तितकें नव्हतें. त्यामुळें जगांतल्या पुष्कळ लो आमच्या घरच्या टेलिफोनची वार्ता समज नाहीं याचें दुःख झालें ! आनंदांत भागीदार अधिक तेवढा आनंद वा म्हणतात. म्हणून त्या दिवशीं आम्ही आम ओळखीच्या प्रत्येक टेलिफोनमध्यें थोडा आनंद टाकला. आणि आमचा अ

असा कांहीं फोफावला कीं आमच्या आळीं-तल्या सर्व रस्त्यांतून आनंदच भरून राहिला होता. कारण प्रत्येक घरांत आमच्या इथें टेलिफोन आल्याचें शुभवर्तमान फार वेगानें जाऊन पोचलें होतें. घरटीं दोन चार माणसें येऊन प्रत्यक्ष पाहून गेलीं. प्रत्येकाच्या चेहेऱ्यावर आनंद ओसंडत होता. दुसऱ्याच्या घरांतील चांगली वस्तू पाहून आनंदलेलीं माणसें मी प्रथमच पहात होतों! वास्तविक कोणाच्याही घरांत चांगली वस्तू आलेली दिसतांच त्या वस्तूचा चांगलेपणा शक्य तितका कमी करण्याचा अट्टाहास करणारीं हीं माणसें फोन पाहून खरोखरच हरखून गेलीं होतीं. माझ्या आनंदांत उदारपणें सहभागी होणाऱ्या त्या प्रेमळ आत्म्यांबद्दल मला भलताच जिव्हाळा वाटूं लागला. दुसऱ्याच्या आनंदानें फुलून जाणारीं हीं माणसें म्हणजे देवमाणसेंच! माझा आणि बायकोचा आनंद घरांत मावत नव्हता. त्यांचा गगनांतही मावत नव्हता. टेलिफोनमध्यें इतकी जादू असेल असें मात्र मला वाटलें नव्हतें. त्या आनंदाच्या उन्मादांत मी गाणें रचून तें म्हटलें सुद्धां. आतां तें सगळें आठवत नाहीं. कांहीं थोड्या ओळी स्मरतात--

फोन लागला घरीं
सखे ग फोन लागला घरीं ॥
आतां भीती मुळींच नाहीं
चोर जरी गे शिरला गेहीं
फोन करावा गे लवलाही
पोलिस ये सत्वरी ॥ सखे ग० ॥

तुला जरी गे आलें दुखणें
घाबरणें वा मुळीं न अडणें
वैद्यासाठीं फोन फिरविणें
होशिल तूं गे बरी ॥ सखे ग० ॥

आग लागली जरी घराला
अतां नको गे धावायाला
फोन फक्त तो करावयाला
राहूं शुद्धीवरी ॥ सखे ग० ॥

•

त्या दिवशीं सबंध दिवसभर आम्हीं फोनवर तरी बोलत होतों किंवा फोनबद्दल तरी बोलत होतों. असा तो दिवस पुन्हां दिसणें नाहीं. बस्स! आनंद आणि टेलिफोन या दोघांचा संबंध त्या दिवशीं आला तेवढाच. पुन्हां आनंदाचा स्पर्श म्हणून त्या टेलिफोनला कधीं झाला नाहीं.

आळींतल्या लोकांचीं इतके दिवस तुंबलेलीं कामें माझ्या घरीं फोन आल्याबरोबर महत्वाचीं झालीं! त्या फोनमुळें आळींतल्या सर्व लोकांचे संबंध माझ्याशीं इतक्या घरोब्याचे झाले कीं आम्हीं जेवत असलों, झोपलों असलों तरी ते अगदीं प्रेमाच्या हक्कानें आम्हांला उठवीत असत आणि दार उघडायला लावीत असत. आळींतला कुठलाही माणूस, त्याला घरीं यायला उशीर होणार असेल तेव्हां, न चुकतां माझ्या घरीं फोन करून, "मी आज जेवायला येणार नाहीं असं आमच्या घरीं तेवढं कळवून द्या" 'मला दोन तास उशीर होईल एवढा निरोप आमच्या घरीं पोंचवून द्या', 'मी जरा बाहेर जातोय् असं आमच्या घरीं सांगा' असा निरोप देत असे. आणि हें सर्व केवळ माझ्यावरील प्रेमामुळें ते करीत असत. शेजारच्या वत्सलाकाकी तर भटजींना आणि सवाष्णींना आमंत्रण देण्याच्या पवित्र व धार्मिक सत्कर्मासाठींही टेलिफोन वापरीत असत. टेलिफोनमुळें झालेला एक मोठा तोटा टेलिफोन घरांत लागेपर्यंत माझ्या लक्षांतच आला नव्हता. फोन घरांत आल्यावर मला कळून चुकलें कीं आतां आपल्या स्वातंत्र्याला मर्यादा पडल्या. बायको बेधडक ऑफिसमध्यें फोन करून 'सुटलं कीं नाहीं ऑफिस अजून?', 'आज इकडं तिकडं भटकूं नका. तडक घरीं या', 'येतांना दोन आण्याचा लसूण आणायचा आहे हें विसराल म्हणून मुद्दाम फोन केला.' अशी वारंवार वेसण खेचूं लागली. फोनमार्फत माझा पाठलाग करणें तिला अगदीं सोपें झालें. आपण एक अस्वल आहोंत आणि आपल्या गळ्यांत एक भली मोठी दोरी असून ती धरून एक दरवेशी आपल्या घरांत बसला आहे असें मला राहून राहून वाटूं लागलें.

विसुभाऊ डोंगरे तर माझ्या घरीं फोन आल्यापासून आनंदानें बेहोष झाले होते. फोन आला त्याच्याच दुसरे दिवशीं विसुभाऊ आपल्या गोपाळ, गोविंद, गणपति, सिंधु, गंगा, चंद्रभागा आणि भागीरथी आणि या सगळ्यांची जननी याना घेऊन माझ्या घरीं आले. •

वावटळ

— वृंदा लिमये

ओढ तुझी येते
वारा होउन पिसाट
ओथंबून उभे
वर आभाळ विराट
झपाटल्या दिशा
उरी त्यांच्या घालमेल
थरथरा कापे
मूक बावरली वेल

धूळ निघतसे
फिरे उंच गरगरा
डुचमळणाऱ्या
पाण्यावरती भोवरा
चढे चक्राकार
अशी वावटळ धुंद
जाणिवेचे पान
त्यात भोवळुन सुंद

अनुक्रमणिका

" काय बापूराव ? " आपल्या उत्साही व मिशाळ आवाजांत त्यानी हांक मारली.

" या ना. "

" अहो, तुमच्याकडं फोन आला म्हणून कळलं. "

" हो...आलाय् ना—"

" फार छान झालं...फार छान झालं... अहो आतां त्या पलीकडल्या आळींतल्या शंकर गोगस्याची मिजास नको..."

" त्याची मिजास ? " मी—

" हो ना. त्याच्याकडं फोन आहे ना !— परवां जरा फोन करायला गेलों. तर मला म्हणाला कीं हा कांहीं पोस्टांतला सार्वजनिक टेलिफोन नाहीं. ही काय माणुसकी झाली ? अहो, आजकाल कोण कुणाकडं जातो उगाच ! पण फोनच्या निमित्तानं आमच्या-सारखी सोन्यासारखी माणसं त्याच्या घरीं जातात–पण त्याला कांहीं किंमत ? बैस म्हणावं आतां फोनला घट्ट मिठी मारून. म्हणून तुमच्याकडं फोन आला हें चांगलं झालं. "

" पण आज सहकुटुंब येणं केलत ? "

" तेच तर सांगतो ना. आमच्या मुलांना फोन नीट पहायचा आहे. मुलांच्या आजवर तर कधींच फोन केला नाहीं. म्हटलं आज बापूरावकडं फोन आलाय्. चला सगळेजण. मीही म्हटलं, बापूराव म्हणजे परके का आहे कुणी ? बापूराव आपले, आणि फोनही आपलाच. होऊन जाऊं द्या एकदा पोरांचं समाधान. म्हणून आलो झालं घेऊन सगळ्याना. "

" असं असं. "

" हं...मुलानो, या इकडं असे. हा पाहिलात फोन ? याला म्हणतात रिसीव्हर. इकडून बोलायचं आणि इकडून ऐकायचं. हे इथं जे आकडे लिहिलेत ना, त्याला म्हणायचं डायल. ही फिरते. " विसुभाऊ कारकुनाच्या अंगांत मास्तर संचारला होता.

" आम्हाला फिरवून दाखवा—फिरवून दाखवा." सर्वजण एका आवाजांत ओरडलीं.

" हो...हो...जरा थांबा. हं असे सर्वजण अर्धवर्तुळ करून उभे रहा या फोन भोवती. " पोरं अर्धवर्तुळांत उभी राहिली.

" हं. आतां नीट लक्ष द्या...आतां समजा मी कचेरीत गेलों आहे. कुठं गेलो आहे ? "

" कचेरींत. " सर्वजण.

" मी कचेरींत गेलों आहे. आणि समजा तुमच्या आईचा साडीचा पदर स्टोव्हवर पडून पेटला. तर काय करालं तुम्ही ? "

" विझवण्याचा प्रयत्न करू" एक कार्टं...

" निम्मे उत्तर बरोबर. विझवण्याचा प्रयत्न करायचाच; पण लगेच इथं यायचं आणि २३४१ हा नंबर फिरवायचा. हा कुणाचा नंबर आहे ? "

" कुणाचा ? " पोरे ..

" हा आपल्या डॉक्टर ठेकेदारांचा नंबर. हा नंबर असा फिरवायचा." विसुभाऊ पूर्ण-पणें रंगले होते. त्यानी नंबर फिरवून दाखवला.

" लागला नंबर. बघा हं आतां...हॅलो... हॅलो...कोण ? डॉक्टर ठेकेदार का ? "

" होय. "

अनुक्रमणिका

"आमच्या आईची साडी स्टोव्हवर पेटली आहे आणि ती भाजली आहे."

"कोण ? साडी कां आई ?"

"आई हो—तर तुम्ही तावड-तोब आमच्याकडे या."

"आपण कोण ?"

"मी विसुभाऊ डोंगऱ्यांचा मुलगा आहे."

"हॅलो...हॅलो...अरे नांव काय तुझं ?... आणि विसुभाऊ कुठं गेलेत ?..." डॉक्टरांचा निर्वाणीचा आवाज ऐकताच विसुभाऊंची मास्तरकीची धुंदी उतरली.

"आं ?...अरे...माफ करा हं डॉक्टर... मी विसुभाऊच बोलतो आहे...त्याचं असं झालं कीं... आमच्या बापूरावकडं फोन आलाय्. मुलाना फोन कसा करायचा तें समजावून देत होतो. उदाहरण म्हणून सांगत होतो कीं तुमची आई भाजली तर मुलानी डॉक्टराला म्हणजे तुम्हाला कसा फोन करावा...माफ करा हं...तसं खरं कांहीं झालेलं नाहीं...शिकवण्याच्या नादांत तुम्हाला फोन केला..." विसुभाऊनी शरमून फोन ठेवला. पण मुलाना आपली फजिती कळू नये म्हणून पुन्हा मास्तराचा भाव चेहेऱ्यावर आणून ते म्हणाले, "पाहिलंत...हा असा फोन करायचा. मला कचेरींत कांहीं निरोप कळवायचा असेल तर ३४५६ हा नंबर फिर-वायचा. माझा नंबर कोणता ?"

एक पोर अनवधानानें ओरडले, "शेवटचा."

"गाढवा...आतां सांगितलं ना...३४५६ हं म्हणा बघूं" विसुभाऊ.

"तीन चार पांच सहा." सर्वजण.

"पुन्हां म्हणा."

"तीन चार पांच सहा." पर्वचा म्हटल्या-सारखी पोरं ओरडूं लागली.

"हं...पुरे...तर हा नंबर तुम्हीं फिरवा-यचा आणि विचारायचं डोंगरेसाहेब आहेत कां...कळलं ?".

मग विसुभाऊनी सर्व पोरांकडून फोनची तालीम करवून घेतली. आपल्या बायकोला सुद्धां रेल्वे स्टेशनचा नंबर लावून देऊन मेल

छक्कापन्हुति : ३

पाहिलात कां हा हत्ती—
कसा संथ, कसा तुंद, चघळतो आहे पानी
जणुं शेटजी वडगादीवरचा
बसला माशा मारीत,
चिवडत पानें खातेवहीची.

किती वाजतां येते असं विचारायला लावले आणि तिलाही फोनचें तंत्र समजावून दिले. सुमारें तास दीडतासानें विसुभाऊ आपल्या पोरांच्या ज्ञानांत आणि माझ्या टेलिफोनच्या बिलांत भर टाकून कुटुंबकबिल्यासह निघून गेले.

तसं पाहिलं तर पोस्टखात्यांत फोन माझ्या नांवावर होता; पण अवघ्या आठ पंधरा दिवसांतच तो गणपतीपेक्षांही अधिक सार्वजनिक झाला. आमच्याकडे फोन आल्या-बद्दल समस्त आळीकरांना आनंद कां झाला याचं कारण स्वच्छ कळलें. माणूस हा संकोची स्वभावाचा असतो तो खाण्याच्या बाबतींत फोनच्या बाबतींत त्याला संकोच करण्याचें कांहींही कारण नसतें हें एक सत्यही मला कळून चुकलें. माझ्या ज्ञानांत भर पडली.

कांहीं दिवस निदान रात्र तरी सुखाची होती. पण आमच्या घरापलीकडे ८–१० घरें सोडून असलेल्या नलूताईंचे इंजीनिअर यजमान पुण्याला गेले. त्यांना तिकडेच कांहीं कंत्राट मिळाल्यामुळें दोन महिने त्याना तिकडेच रहावें लागणार होते. नलूताईनीं लगेच यजमानाना आमच्या घरीं फोन आल्याचें कळवून टाकलें. आणि एका मध्य रात्रीं टेलिफोनची घंटा खणाणली. नलूताईंच्या यजमानांचा ट्रंक कॉल ! नलूताईशी त्याना बोलायचं होतं. शेजारधर्म नव्हे पाळायलाच हवा होता. दिवस असता तर शेजारच्या घरांतून निरोप पाठवून तो नलूताईंपर्यंत पोचता करता आला असता. पण मध्यरात्रीं तें शक्य नव्हतें. मग धडपडत त्यांच्या घरीं गेलों. हळूच दारावर थाप मारली. कोण आहे म्हटल्या-वर मी बापूराव म्हणून सांगितले. तरी बाई दार उघडेना. नक्कीच तिच्या मनांत संशय आला होता. आपले यजमान घरीं नसतांना हा शेजारी बेधडक मध्यरात्रीं दारावर थाप मारतो याला कांहींतरी वेगळा अर्थ असला पाहिजे. संबंध घरांतले दिवे लागले. लागल्या दारानं बाईनी शेजाऱ्यालाही जागे केले. आणि मग पुढचें दार उघडलें. चेहे-ऱ्यावर तुच्छता. ही पीडा आपल्या दारांत कां असा भाव ! कपाळावर न मावतील इतक्या आठ्या. त्या बाईंच्या यजमानांचा फोन आला असूनही तनं सांगायला धीर होईना इतका त्या बाईंचा चेहेरा आंबट दिसत होता ! झक मारली आणि इथं आलों असं कुणालाही तीव्रतेनं वाटावं असा तो चेहेरा होता. मी मोठ्या नम्रतेनं बाईंना यजमानांचा फोन आल्याचं सांगितलं. तरी डोळ्यांत संशयाचे थेंब दिसतच होते. फोनची बतावणी करून रात्रीं आपल्या घरीं येण्याचा ह्या माणसाचा हा डाव असावा असा सूक्ष्म संशय डोळ्यांत दिसत होता. शेवटीं जणूं काय माझ्यावर मोठी मेहेरबानी करीत असल्याचा आव आणून त्या बाई माझ्या-बरोबर आल्या. पुन्हा फोन लावून यजमानांचा कान (फोनला लावलेला) बाईंच्या हाताला लागेपर्यंत तास दीड तास गेला. तोंपर्यंत झोप धरून बसलों होतो. शेवटीं एकदाचा फोन आला. बोलणं झालं. पुन्हा अपरात्र म्हणून बाईंना पोचवायला जाणें भागच होतें.

हा प्रकार सरांस चालू झाला. आठवड्या-तून दोन दिवस नलूताईंच्या यजमानांचा ट्रंककॉल येऊं लागला. रात्रीं निम्म्या पैशांत ट्रंक कॉल होत असल्यामुळें त्या इंजिनिअरला

तें सोयीचें होतें. नलूताईना थोडें जाग्रण होत होतें; पण नवऱ्यासाठीं जाग्रण करायचं नाहीं तर कोणासाठीं? पण ह्या नवराबायकोच्या प्रेमळ फोनाफोनींत माझा चकाचूर झाला होता. माझी झोप मोडत होती. मला त्रास होत होता. पण त्यांत कांहीं विशेष आहे असें नलूताईना तर वाटलेंच नाहीं आणि त्यांच्या यजमानानाही वाटलें नाहीं. मी घरांत फोन घेतला तेव्हां हें माझें कर्तव्यच आहे अशी त्या जोडप्याची खात्री झाली होती. शेवटीं दोन चार टवाळ शेजाऱ्यानीं जेव्हां थोड्या कुत्सितपणानें माझ्या रात्रीं अपरात्रीं त्या इंजिनिअरच्या घरीं जाण्याच्या गोष्टीचा उल्लेख केला तेव्हां माझें धावे दणाणलें! मग मी हा प्रकार बंद करण्याचा निर्धार केला आणि बाईना व बाईंच्या यजमानाना तसें स्पष्ट सांगितलें. अर्थात् त्यांचें जन्माचें शत्रुत्व माझ्या माथीं आलें.

पलांकडल्या आळींतल्या आनंदराव पांढऱ्याचा एक भाचा असाच आठवड्यांतून तीन चार वेळा माझ्या फोनवर येऊन बसायचा. पहिल्यांदा आला तेव्हां त्यानें मोठ्या गंभीरपणानें मला विचारलें, "जरा हॉस्पिटलमध्यें फोन करायचाय. करू कां?" हॉस्पिटलचें नांव काढल्यावर विरघळणार नाहीं असा फोनवाला या जगाच्या पाठीवर सांपडणेंच अशक्य. कुणावर कसा प्रसंग येतो—आपण बाकी नाहीं तरी निदान फोन देऊन मदत करावी. तेवढीच आजाऱ्याची सेवा केल्याचं पुण्य मिळेल! त्याच्या चेहऱ्यावर काळजी स्पष्ट दिसत होती. एकादी सीरियस केस हॉस्पिटलमध्यें असणार हें उघड होतें. मी त्याला उदारपणें सांगितलें, तुम्हांला हॉस्पिटलमध्यें फोन करायचा असेल तेव्हां बेधडक करीत जा. परवानगी विचारूं नका. त्याच्या डोळ्यांत कृतज्ञता तुडुंब भरली होती! त्यानें आठवड्यांतून ३।४ वेळा फोन करायचा सपाटा चालवला. मधूनमधून कांहीं वाक्यें माझ्या कानावर येत असत,

"पेशंटची स्थिति फार गंभीर आहे."

"मग ॲडमिट केव्हां करणार?"

"निदान तुम्ही व्हिजिटला या."

"मला नाहीं वाटत असली वरवरची औषधं उपयोगी पडतील असं."

"आतां तुम्ही पेशंटला ॲडमिट केलं नाहीं तर कांहीं आशा दिसत नाहीं." यांत गैर कांहींच नव्हतें. पण दोन महिने झाले तरी याच्या पेशंटला हॉस्पिटलमध्यें कुणी ॲडमिटच करीना. म्हणून मी चौकशी केली. तेव्हां मला त्याचं हें हॉस्पिटल प्रकरण समजलें. त्या पांढऱ्यांचा हा काळा भाचा हॉस्पिटलमधील एका नर्सशीं सूत जमवीत होता. आणि हॉस्पिटलच्या भाषेंत प्रेम बोलत होता! त्याच्या सर्व वाक्यांचा अर्थ नंतर माझ्या लक्षांत आला! मला हें कळल्याचें त्याला जेव्हां समजलें तेव्हांपासून त्यानें माझें घर टाकलें.

तशाच त्या बेबीच्या आई. नेहमीं तरातरा यायच्या. बघणाऱ्याला वाटावं कीं ह्या बाईच्या घराला नक्कीच आग लागली असावी. तुरुतुरु यायच्या अन् भरकन् फोन करायच्या—

"मस्ताना टॉकीज् का? आज पिक्चर कुठलं आहे?" मी कपाळाला हात लावीत असें.

"अहो बेबीच्या आई, वर्तमानपत्रांत जाहिराती असतात सगळ्या चित्रपटांच्या." मी.

"अहो वर्तमानपत्रांत पुष्कळ असतं आणि सिनेमाच्या थेट्रावर कां कमी जाहिराती असतात? पण सकाळच्या प्रहरीं वर्तमानपत्र घेऊन बसायला वेळ कुणाला आहे इथं? फोन केला कीं काम होतं."

मी निरुत्तर होऊन बसत असें. हा प्रकार नेहमींचा होऊन बसला. शेवटीं मी त्यांना एकदां फोन केल्याचे पैसे मागितले. आणि त्या यायच्या बंद झाल्या. पण, "त्या बापूरावची दानत खलास झाली आहे. साधा फोन केला तर लोकांच्यासारखा फोनच्या पैशासाठीं हात पसरतो! दोन आण्याचा प्रश्न नाहीं. दोन रुपयेसुद्धां देईन त्याला. पण कांहीं माणुसकी आहे कीं नाहीं! चांगलं दोनदा मेल्याचं मेहुण जेवायला घातलं तरी पैसे मागायला लाज वाटत नाहीं त्याला. तसं म्हटलं तर दोन्ही वेळा चांगली चार चार आणे दोघांनाही दक्षिणा दिलीय् म्हणावं. घ्या त्यांतनंच कापून फोनचे पैसे." असें घरोघरीं सांगूं लागल्या.

आणि तो सापळे! कुठला कोण गोमटे. त्याचा एकदा फोन आला, "तुमच्या शेजारच्या सापळ्याना तेवढा निरोप सांगा कीं आज कांहीं मी भेटूं शकणार नाहीं." याच्या आजच्या भेटण्या न भेटण्यावर सापळ्याचं नफानुकसान अवलंबून असेल तर आपण कां आळस करावा, असें म्हणत मी त्या सापळ्याच्या घरीं जाऊन त्याला निरोप कळवला. तरी बेटा मलाच गोमटे समजून माझ्याच अंगावर आला.

"भेटणार नाहीं म्हणजे काय? तो नाहीं तर त्याचा बाप भेटेल! मी कांहीं एक ऐकणार नाहीं म्हणावं...आतां कोर्टांत खेचीन मी..."

मी स्तंभित होऊन त्याच्याकडे पहात राहिलों. मी याला निरोप सांगायला आलों. माझीं कामंधामं सोडून याच्या घरीं आलों. त्याबद्दल आभाराचा शब्द तर नाहींच ! उलट हा लेकाचा मला हुकूम सोडतोय्; हा काय मला आपला दिवाणजी समजतो ? कां हा माझा बाप आहे हुकूम द्यायला ? तरी मी थंडपणानें त्याला म्हणालों, " हे बघा श्रीयुत सापळे. तो तुमचा गोमटे माझा सासरा नाहीं किंवा जावईही नाहीं, आणि तुम्हीही माझे सासरे नाहींत. त्याला तुम्ही कोर्टांत खेचा नाहीतर मसणांत खेचा; नाहींतर दोघेही जा. मला कांहींही कर्तव्य नाही. मी गाढवपणां करून फोन घेतला आणि महामूर्खपणा करून तुम्हाला निरोप सांगायला आलो. माझा मूर्खपणा झाला. क्षमा करा. " असं म्हणून मी ताडकन् निघून आलों.

कुणाला आणि कसं अडवायचं हेंच कळेना. आळीतल्या बहुतेक सर्वांनीं आपला फोन नंबर म्हणून विनदिक्कत माझा फोन नंबर लोकांना दिला होता ! दर महिन्याला फोनचे बिल आलें कीं माझ्या डोळ्यांतलीं बुब्बुळे दिसेनाशीं होत असत !

फोनच्या पायीं आत्महत्या करावीशी जरी वाटली नाहीं तरी फोनवर भला मोठा धोंडा घालण्याचा विचार मात्र बऱ्याच वेळा प्रबळ होत असे. एकदा एक फोन आला. त्यानें चुकीच्या नंबरावर केला होता. चार वेळा त्याला मी तसें सांगितलें. तरी पुन्हा त्याचाच फोन.

" कोण पाहिजे ? "

" शंभू कागदे. "

" शंभू कागदे नाहीं कुणी इथं. "

" मला माहीत आहे. तिथंच आहे तो. "

" अहो नाहीं. ह्या सबंध आळींत शंभू कागदे या नांवाचा इसम नाहीं. "

" नाहीं कसा ? असलाच पाहिजे. त्यानेच मला सांगितलें. "

" अहो, मी खरं सांगतोय तुम्हाला, शंभू कागदे जवळपास कोणीही नाहीं. "

" तुम्ही मला सांगू नका. तो तिथेच आहे"

" तो तुमच्यी नात्यांतला आहे काय ? "

" नाहीं. ओळखीचा आहे. "

" असेल. पण तो इथं नाहीं. "

" तुम्हाला माहीत नाहीं. तो आहे. "

त्याच्या हट्टीपणाची मला चीड आली. याला चांगला धडा शिकवावा असा मी मनांत विचार केला.

" मग थांबा. मी चौकशी करतों. "

" धन्यवाद. असं कांहींतरी करा ना—"

मी थोडावेळ स्वस्थ बसलों आणि मग पुन्हां फोन उचलला.

" कोण शंभू कागदे ना ? "

" हो हो... तोच तोच. "

" तो मेला. "

" काय म्हणतां ? " त्याच्या आवाजांतला अचंबा मला जाणवत होता.

" होय मेला. थोड्या वेळापूर्वीच मेला !"

" खरंच मेला ? "

" हो अगदीं खरा मेला ! "

" अरेरे ! फार वाईट झालं. "

" अर्थातच. वाईट तर झालंच. "

" तसें नाहीं...माझ्या दृष्टीनं तर फारच वाईट झालं हो. "

" पण तो तुमच्या नात्यांतला नव्हता ! "

" नव्हता. पण फारच वाईट झालं. "

" कां ? "

" दोन रुपये उसने नेले होते माझ्याकडून. ते कांहीं आतां परत यायचे नाहींत !"

असा मी जिकीरीला आलों होतों ! नाहीं म्हणायला नरहरी तात्या तेवढे होते आधाराला. फोनचा त्यांना अतिशय संताप येत असे. आयुष्यांत आपण एकदाही फोन ऐकला नाहीं किंवा फोनवर कधीं बोललों नाहीं असें अभिमानानें सांगायचे. मी फोन घेतला त्याच दिवशीं ते म्हणाले होते, " मला वाटलं होतं कीं तूं तरी थोडा शहाणा असशील. हें उपद्रवी यंत्र घरांत आणलेस हें कांहीं बरें नाहीं झालें. काय करायचाय् फोन अन् बीन ? माझा तर ह्या असल्या यंत्रावर विश्वासच नाहीं. खरा फोन एकच. वरचा. तोच खरा ट्रंक कॉल ! एकदा वरचा ट्रंक कॉल आला कीं निघाला प्रत्येकजण. तेवढा एकच फोन आपण ऐकणार आहोंत. काय ?"

माझ्या घरांत ज्या दिवशीं फोन लागला त्यानंतर आनंदाचा एक दिवस उगवल्यासारखा वाटला तो फोन बिघडला त्या दिवशीं. मी आनंदानं उडी मारली. उगाच उंदरासारखा घरांत धावलो. दाराची चौकट डोक्याला लागून टेंगूळ आलं. पण फोन बिघडल्याच्या आनंदांत अणुमात्र बिघाड झाला नाहीं ! त्या दिवशीं सकाळीं मोजून पंधरा माणसांना मी हर्षनिर्भर होऊन फोन बिघडल्याचें सांगून परत पाठवले. पण आमच्या जगांत असत्य डोळे झाकून मान्य केलें जातें. सत्य मान्य होत नाहीं. फोन बिघडू शकतो यावर अनेकांचा विश्वास नव्हता. आणि उरलेल्यांचा मी सांगत होतो त्यावर नव्हता. प्रत्येकाच्या चेहेऱ्यावर माझ्या प्रामाणिकपणाबद्दल शंका ! दोघा चौघानी फोनशीं लगट करून खात्री करून घेतली. इतर दोघा चौघानी, ' अहो फोन बिघडला तर टेलिफोन कचेरीला कळवायचं सोडून तुम्ही नुसतेच सांगताय् काय ? ' असा सात्विक हितोपदेशही केला. पण मी माझा फोन बिघडल्याचा आनंद हातचा घालवायला तयार नव्हतो. पण चांगल्या गोष्टी फार काळ टिकत नाहींत हेंच खरें. कुणीतरी दयावंतानें परस्पर टेलिफोन कचेरीला कळवून टाकलें आणि लोकमताच्या दडपणानें टेलिफोन दुरुस्त झाला !

एकाद्या फोडासारखा टेलिफोन दुःखदायक असला तरी त्या फोडाभोंवती हळुवारपणें फिरणारें एक विनोदाचें बोट आहे. कित्येकदा टेलिफोन हें विनोदाचेंच एक साधन आहे कीं काय अशीही शंका येते. टेलीफोनचा शोध लावणारा माणूस निश्चितपणें विनोदप्रिय असला पाहिजे !

चुकीचे नंबर लागणें हें तर मानवी जीवनाचें समर्पक असें प्रतीकच आहे ! अनेक लोकांना आपण फिरविलेला नंबर बरोबर आहे की चुकीचा आहे याची खातरजमा करून न घेताच फोनवर एकदम बोलायची सवय असते. या माणसानीं तर फार मोठे विनोद केले आहेत. फोनवर बोलणारा पुरुष हा आपलाच नवरा आहे असें निःशंकपणें गृहीत धरून दोनचार आर्य स्त्रियांनीं माझी कानउघाडणी केली आहे ! कुठल्या तरी दोन पोरानीं त्यांचें पितृत्व माझ्यावर लादून मला पुस्तकें आणण्याचे आदेश दिले आहेत ! कोण्या एका श्रीधरपंतानें ' माझ्या मुलीला मागणी घालायची तुमची लायकी आहे काय ? ' असा दमदार सवाल टाकला आहे. एका कृष्णरावानें तर माझ्याकडे कांद्यापोह्यांची आर्डर नोंदवून मला सुदामा बनविलें आहे. वेड्यांच्या इस्पितळाशी बोलूं इच्छिणाऱ्या शहाण्या माणसांनीं मला वेड्यासारखे प्रश्न विचारले आहेत. एका शेटजीनें गॅसचा फार त्रास होतो अशी माझ्याकडे तक्रार केली तेव्हां मी त्याला गॅस कंपनीचा नंबर दिला; पण त्याला दवाखाना हवा असणार असे माझ्या मागाहून लक्षांत आले.

फोन करण्यासाठी रिसीव्हर उचलून कानाला लावावा तों कोणातरी राजा-राणीचे लफडे फोनमधून प्रवास करीत असल्याचें ऐकूं येते. तो तिला विनवीत असतो. भेटायला ये म्हणून सांगत असतो. ती केविलवाण्या आवाजांत त्याला ' नाहीं रे जमायचं राजा ' म्हणून सांगत असते. कंटाळवाण्या चित्रपटासारख हें प्रकरण लौकर संपतच नाहीं. मग आपल्याला वाटतं कीं मधेंच एकदम ओरडून त्या मानिनीला सांगावं कीं, " बाई ग, तूं त्याला भेटायचं कबूल कर. हो म्हण. म्हणजे फोनची लाइन तरी मोकळी होईल. ' कधीं कधीं असें होतें कीं कुठलाही नंबर फिरवला तरी फोनवर रामू हलवाईच येतो ! हा भुतासारखा प्रत्येक फोनमध्यें जाऊन बसतो कीं काय असें वाटूं लागते.

पण आतां हें सर्व संपलें आहे. मी बिल वेळेवर न दिल्यामुळें माझा टेलिफोन शेवटीं काढून नेण्यांत आला. या बाबतींत आळीतील समस्त लोकांचें मत असे—

" बिल द्यायची ताकद नाहीं अन् टेलिफोनचा रुबाब करतोय लेकाचा ! " माझेंही तसेंच मत आहे. लोकमत माझ्या बाजूला आहे हें उघड आहे.

हें उघड असलें तरी एक गुपित आहे आणि तें अजूनपर्यंत कोणालाही माहीत नाहीं. या फोनच्या ससेमिरा चुकविण्यासाठीं मी प्रार्थना करीत असे. ही प्रार्थना माझा मित्र मनू माने याच्याकडून मी मुद्दाम रचवून घेतली होती. त्या प्रार्थनेलाच फळ आलें हें लोकांना माहीत नाहीं. दुसऱ्या एकाद्या फोनवाल्याला याचा उपयोग होईल. गुण हमखास येतो. मात्र प्रार्थना एकाग्र चित्तानें म्हणावी लागते.

नको नको आता फोन। नाहीं त्यांत समाधान
पुकारते बंड मन। आणि चिडलेला कान॥
फुटो आतां रिसिव्हर। तुटो तुटो ही वायर
दया करा माझ्यावर। घाव घालावा सत्वर॥
देवा तुला माझी आण। समजावा ट्रंक फोन
पुन्हा व्हावे हो वामन। फोन शीर्षी द्या चरण॥

• • •

ऊन्ह सावली करतो

रो ज नेमकं याचवेळीं ऊन त्या समोरच्या कठड्यावर येऊन बसतं. त्या हातांत कधीं पिवळ्या रंगाचं आईसफ्रूट असतं, कधीं हिरव्या रंगा कधीं तांबड्या रंगाचं. मी इथं स्टुलावर एकटाच बसलेला अ अन् उन्हाची गंमत पहात रहातों. आईसफ्रूट संपलं कीं तें आ फ्रूटची काडीच चोखीत बसतं. भर दुपारच्या या उन्हांत तासन् बसूनहि त्याला कांहींच कसं होत नाहीं कोण जाणे. मग त्य माझ्याकडे लक्ष जातं. उजव्या डोळ्याची भुंवई वर उडवीत मला विचारतं, 'काय दामूअण्णा ? काय वेड काय म्हणतं तुमचं ?' हा प्रश्न त्यानं मला विचारला कीं माझ्या तळपा आग मस्तकाला जाते. घरांतलीं माणसं एक म्हणतात, तीं म्हण म्हणून या रस्त्यावरच्या उन्हानंहि मला वेड लागलं आहे म्हणावं कीं काय ? मी जवळच्याच कोळशाच्या पिंपांतला मोठासा कोळसा काढतों नि त्याच्या अंगावर मारतों. तेवढ्यांत बाहेर येते नि विचारते, "काय रे चाललं आहे दामू ?" म्हणतों, "कोळसा मारतों आहें मी त्या उन्हाला !" 'बरं–बरं' म्हणते नि मुकाट्यानं आंत जाते. मी एक को मारतों. दोन मारतों. तीन मारतों. तें ऊन मात्र खदखदां असतं नि आपल्या चड्डीच्या खिशांतून लिम्लेटच्या गोळीस पिवळा धम्मक सरडा काढून त्याचे मुके घेत घेत तें म्ह "वेडा रे वेडा ! मला कोळसे मारून ते लागणार आहेत थोडे मला का शरीर आहे, का हाडं आहेत, का चामडं आहे ! म्हणजे या उन्हाचंच डोकं फिरलेलं दिसतं आहे.! चक्क चड्डीघा

—अन् मग तीं मोठीं राणीं गळा काढून रडूं लागते. तीं मला फसवायला आलेलीं असते. माझ्यापासून म्हणे तिला मूल हवं आहे !—हं...

या कठड्यावर येऊन बसलं आहे, माझ्याशीं बोलतं आहे, त्या सरड्याचे मुके घेतं आहे, (तो सरडा त्याची बायको आहे कीं काय ?) आईस्क्रूट खातं आहे, नि म्हणे मला का शरीर आहे ? हॅं...शरीराशिवाय का चड्डी नेसतां येते ? शरीराशिवाय का आपल्या बायकोचे मुके घेतां येतात ? आईला सांगायला गेलं कीं ती मलाच टांगायला येते. मी तिला विचारतों, " आई, तूं गेली होतीस का ग उन्हाच्या लग्नाला ? " ती ऐकल्या न ऐकल्यासारखं करते नि म्हणते, " बाहेर त्या स्टूलावर जाऊन बस पाहूं मुकाट्यानं. असं एकसारखं बडबडत राहूं नये माणसानं." मला माहीत आहे ती असं कां म्हणते तें ! तिची अशी समजूत झाली आहे कीं, मला वेड लागत चाललं आहे. त्या उन्हानंच तिचे कान भरवून दिले असले पाहिजेत. नाहींतर आमची आई असं वेड्यासारखं बोलायची नाहीं. तेवढ्यांत एक झुरळ तिथून जात असतं. त्या उन्हाच्या हातांतला सरडा उन्हाच्या मुस्यांनीं ओले झालेले आपले ओंठ पुशीत त्याला विचारतो, " काड्याची पेटी आहे का ? " झुरळं क्षणभर थांबतं नि खिशांतून काड्याची पेटी काढून त्या सरड्याला देतं. सरडा आपल्या मनीबॅगेंतून एक पनामा सिगारेट काढतो (म्हणजे उन्हाची ही बायको सिगारेटहि ओढते तर ! आहे बुवा...आपणसुद्धां सिगारेट ओढणारीण बायको करणार. जरा मजा असते.) नि झुरळानं दिलेल्या काड्याच्या पेटींतली एक काडी काढून ऐटींत सिगारेट पेटवतो.

स दा नं द रे गे

अन् मग येतात तिसऱ्या मजल्यावर नळाजवळच्या खोलींत रहाणारे वायंगणकर मास्तर. ते येतात तेव्हां मी नेहमींसारखा आपला स्टूलावरच बसलेला असतों. जिना चढतां चढतां ते मला विचारतात, " काय दामोदरपंत ? काय चाललं आहे ? " वायंगणकर मास्तर मला फार आवडतात. ते कधींहि दामोदरपंत या नांवाखेरीज दुसऱ्या नांवानं मला हांक मारीत नाहींत. मी त्यांना जवळ बोलावतों अन् म्हणतों, " कान इकडे करा. " ते खालीं वांकतात अन् एक कान माझ्या अगदीं तोंडाजवळ आणून हळूच विचारतात, " काय ? " मी म्हणतों, " तें पहा. " ते पुन्हां विचारतात, " कुठं काय ? " मी म्हणतों, " तें ऊन पहा. " ते म्हणतात, " वा, फार छान आहे. फारच छान. असं ऊन पाहिलं नव्हतं आपण आजपर्यंत !"

" तें कां नाहीं मघाशीं आईसफ्रूट खात होतं. "

" असं का ? अरे वा...ऊन आईसफ्रूट खात होतं म्हणतां ? "

" हो...हो...ऊन आईसफ्रूट खात होतं. कां ? त्यानं आईसफ्रूट खाऊं नये म्हणतां ? "

" तसं नव्हे हो, दामोदरपंत. उन्हानं आईसफ्रूट जरूर खावं. अहो, उन्हानं खाऊं नये तर काय बर्फानं खावं ? "

" मग ? "

" आपलं सहज विचारलं झालं. आम्हीं कधीं उन्हानं आईसफ्रूट खातांना पाहिलं नव्हतं आजवर. म्हणून आपलं..."

" अन् तो त्याच्या हातांतला सरडा पाहिलात का ? "

" कुणाच्या ? त्या उन्हाच्या हातांतला होय ? वा...वा...फारच सुंदर...असा सरडा कुठंकुठंसुद्धां पाहायला मिळायचा नाहीं. "

" तो सिगारेट ओढतो आहे..."

" हं...छान. पण त्याला म्हणावं, फार ओढूं नकोस. नाहींतर बसशील खोकत. "

" अन् बरं का..." बोलतां बोलतां मी त्यांना आणखी खालीं वाकायला सांगतों.

" काय ? "

" तो सरड्या त्या उन्हाशीं लग्न करणार आहे. "

" अरे, काय, म्हणतां काय दामोदरपंत ? सरडा त्या उन्हाशीं लग्न करणार आहे ? "

" हो...कुणाजवळ बोलूं नका ! अगदीं गुप्त ठेवा. "

" छॅ...छॅ...असं कसं मी भलत्याजवळ बोलेन. पण काय हो, दामोदरपंत ? तुम्हांला कशी कळली ही बातमी ? "

" तें तुम्हांला काय करायचं आहे ? वाटेल तशी कळली..."

" तसं नव्हे हो...असे रागावतां काय एकदम ! "

" तुमचा विश्वास बसत नाहीं या बातमीवर ? मी खोटं बोलतों असं वाटतं तुम्हांला ? मला वेड लागलं आहे. असं तुम्हांलाहि वाटतं ना ! "

" खुळा रे खुळा..."

वायंगणकर मास्तर मला खुळा म्हणतात, पण वेडा म्हणत नाहींत. मी उन्हाशीं बोलत बसतों हें त्यांना आवडतं. एकदां मी त्यांना म्हटलं होतं, " मास्तर तुमची शेंडी कशी खारीच्या शेपटीसारखी आहे नाहीं ? " तेव्हां ते स्वतःवरच खूष होऊन इतक्या मोठ्यानं हंसले होते ! माझ्या पाठीवर थाप मारीत ते म्हणाले होते, " दामोदरपंत, हें विपरीत असं मध्येंच घडलं नसतं तर तुम्हीं खात्रीनं एक चांगल्यापैकीं कवि झालां असतां. " हें विपरीत...हें विपरीत...म्हणजे काय ?—

मग मास्तर जायला निघतात. निघतांना प्रेमभरानं ते माझ्या पाठीवरून हात फिरवितात. त्यांच्या डोळ्यांतून ओला मासा माझ्याकडे पहात असतो. मी त्याला म्हणतों, " हॅलो ! " पण मास्तरांच्या डोळ्यांतला तो ओला मासा कांहींच बोलत नाहीं. मी पुन्हां त्याला 'हॅलो' करतों तेव्हां माझ्याकडे वळून तो म्हणतो, " मला बोलतां येत नाहीं रे. माझे सगळे शब्द त्या समुद्राच्या राजानं काढून घेतले आहेत. माझी वाचा गेली आहे, अन् म्हणून तर मी इथं हा असा एका माणसाच्या डोळ्यांतून तुझ्याकडे हताशपणें पहातों आहे..."

मी त्याला विचारतों, " तुला बोलतां येत नाहीं, मग हें कसं तूं बोललास ? " (कसा अचूक प्रश्न केला होता !)

अन् मग तो कांहीं केल्या बोलतच नाहीं. मला वाटतं, माझ्याशीं तो बोलला तेवढंच बोलण्यापुरते शब्द त्याच्यापाशीं शिल्लक होते.

मास्तर म्हणतात, " दामोदरपंत, बसा. मी जातों. अजून जेवण व्हायचं आहे माझं. अन् तुमच्या त्या उन्हाला आम्हांला लग्नाचं आमंत्रण द्यायला विसरूं नको म्हणून सांगा बरं का ! "

ते जिन्याच्या एकदोन पायऱ्या चढतात अन् माझ्या डोक्यांत

